

Дејан Крстић*, Зајечар
Dejan Krstić, Zaječar

**Покушаји оживљавања торлачког идентитета
у пиротском крају 90-их година XX века¹**
**Attempts at reviving the Torlak identity
in the Pirot region during the 90's of the 20th century**

Сажетак: Године 1994. објављене су две књиге – „Прилози етноисторији Торлака“ Костије Костића и „Торлак“ Вишковића Живковића, у којима аутори, независно један од другог, покушавају да оживе назив Торлаци за широки крај у ширем смислу и које су у локалним срединама изазвале извесне реакције. У овом раду се износе подаци о овим покушајима оживљавања идентитета Торлаци у широком крају и о реакцијама на њих. Подаци су углавном добијени разговорама, а сакупљени су приликом ширених излета 2007, 2008, 2009. и 2010. године за потребе докторске дисертације „Конструкција идентитета Торлака у Србији и Бујарској“, обрађене на Филозофском факултету у Београду 2014. године. Из садржаја овог рада сазнаје се о мотивима аутора књига, као и промотера ових књига, за афирмисање овог назива, о утицају ових књига на свест широким слојевима локалног становништва о социјалном идентитету, као и о реакцијама локалних друштвених елита на њих. У специфичној, сложеној, веома бременитој и фрустрирајућој идентитетској и микро-политичкој ситуацији, реакције локалних елита биле су углавном неадекватне. Иако аутори и промотери ипак намере нису имали, с једне стране, у Димитровграду је схваћено да се овај назив не-

---

* dejkrst2@gmail.com

¹ Овај рад је проистекао из докторске дисертације Дејана Крстића под називом *Конструкција идентитета Торлака у Србији и Бујарској*, обрађене 2014. године на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

добронамерно њласира збој удаљавања од бујарској националној и шойској реионалној иденџији, а са друје сџране, у Пироу се џојавило мишљење да њејово њласирање ујрожава срјски национални иденџији. Ијак, било је и џојединаца којима је назив Торлак у извесној мери био џрихвајљив.

Кључне речи: Торлаци, Шоји, Пирој, Димијровград, реионални иденџији, национални иденџији

Abstract: In 1994 two books were published – „A contribution to ethno-history of the Torlaks” by Kosta Kostić and „Torlak” by Vitomir Zivković, in which the authors, independent of each other, tried to revive the term the Torlaks in Pirot region in the broad sense. Both books caused some reaction. This paper gives evidence of these attempts at reviving the Torlak identity in the Pirot region and reactions to them. Data were collected mainly through interviews, during my fieldwork in 2007, 2008, 2009 and 2010 (I carried out the interviews for my PhD thesis ‚The construction of the Torlak identity in Serbia and Bulgaria’ which I defended on the Faculty of philosophy, University of Belgrade in 2014). The content of this paper shows the motives of the two authors and promoters of the book for affirming of this term, the influence of the books on the wider population’s awareness of its own identity and the response of local intellectual circles to them. In specific, complex and very frustrating local-political and identity-wise circumstances, the responses were mainly negative. Even though the authors and promoters didn’t intend to use the term in order to endanger either national identity, they were misunderstood: in Dimitrovgrad, the term was considered as an ill-intended attempt at undermining national Bulgarian identity and regional Shop identity, and, on the other hand, in Pirot, it was seen as a danger to Serbian national identity. Yet, there were individuals who considered the term as acceptable..

Key words: Torlaks, Shops, Pirot, Dimitrovgrad, regional identity, national identity

УВОД

За потребе писања докторске дисертације *Консџрукција иденџији Торлака у Србији и Бујарској*, одбрањене децембра 2014. године на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (ментор проф. др Саша Недељковић), спровео сам у северозападној Бугарској, у тимочком крају, као и у пиротском крају у ширем смислу (на подручјима општина Пирот, Димитровград и Бела Паланка), обимна и систе-

матска теренска истраживања². Ова истраживања подразумевала су, пре свега, обављање великог броја разговора са казивачима, а резултирала су веома обимним материјалом. Текстом објављеним у прошлој свесци *Пиротској зборника* (Крстић, 2019) започео сам, а у овој свесци настављам, публикавање материјала сакупљеног у пиротском крају и у вези с њим, а сакупљеног на другим подручјима, као и презентовање закључака на које тај материјал наводи.

Више казивања потврђује да су људе пиротског краја, када су у ранија времена ишли на рад (као пољопривредни радници, слуге и дунђери) и ради трговине у богатије пределе са друге стране Старе планине, у област коју они зову *Зајорје*, или се, пак, тамо насељавали, тамошњи становници називали Торлацима (Крстић, 2014, стр. 194-195, 461-462, 785-788, 966-968; Крстић, 2019, стр. 10-12, 33-39). Још од треће четвртине XIX века, тачније од публикавања записа Милана Ђ. Милићевића у његовом путопису *С Дунава на Пчињу (листџићи из дневника)*, објављеном 1882. године (Милићевић, 1882, стр. 209-347; Милићевић, 1981, стр. 588, 591-595), а и две године касније у његовом, много читанијем, капиталном, делу *Краљевина Србија*, објављеном 1884. године (Милићевић, 1884, стр. 165, 181-183, 218 и карта на крају књиге; Николић, 1981, стр. 376, 382-383, 588, 759 и карта на крају књиге), у литератури постоји везивање назива Торлак за пиротски крај у ширем смислу. Ипак, међу ширим слојевима становништва овог краја, што јасно потврђује и материјал изнесен у прошлој свесци *Пиротској зборника* (Крстић, 2019), нема самоидентификације са овим називом. То, између осталог, значи да мишљења из литературе нису много утицала на идентитетску свест ширих слојева становништва овог краја и на локални јавни дискурс у вези са идентитетом. Прекретница у овом смислу донекле су две књиге – *Прилој ејноисџорији Торлака* Косте Костића (Костић, 1995) и *Торлак* Витомира Живковића (Живковић, 1994). Поред тога што су, како смо видели и из материјала изнесеног у прошлој свесци *Пиротској зборника* (Кр-

² О истраживањима у пиротском крају 2007, 2009. и 2010. године, осим у самој дисертацији (Крстић, 2014, стр. 159-162), може се детаљније видети у: Крстић, 2019, стр. 3-5. Поред тога, у вези са поменутом појавом у пиротском крају један теренски излет реализован је и 2008. године у Београду (видети у списку казивача у овом раду под шифром Дим-1).

стић, 2019, стр. 13-14), до извесне мере ушле у народ и биле извор сазнања локалног становништва да се оно повезује са овим називом, оне су, посебно ова друга, Живковићева, изазвале реакције локалне интелектуалне и политичке јавности у веома специфичним и бременитим идентитетским и микро-политичким миљеима у Пироту и Димитровграду.

Овом приликом дају се за дисертацију сакупљени подаци о поменутих покушајима оживљавања торлачког идентитета у пиротском крају 90-их година 20. века и о реакцијама на њих. Ту грађу чине углавном записи разговора са актерима овог таласа, а ту је и један новински чланак који га илуструје. Реч је, у ствари, о једном одељку из дисертације (Крстић, 2014, стр. 199-221; сумирано и на стр. 225-229), у којем су за ову прилику, због потребе да буде објављен самостално, извршене извесне корекције и допуне. Подаци су поткрепљени транскриптима делова разговора, који су као прилози дати и у дисертацији (Крстић, 2014, стр. 794-819). У основном тексту, после сваког податка назначена је веза са одређеним транскриптом, а такође и шифра која означава казивача од кога је информација добијена и преко које он може да се нађе у списку казивача (са личним подацима о њему) приложеном на крају рада. Транскрипти се дају због потврде аутентичности података – они су директно сведочанство са терена о овој теми, која је у локалном дискурсу била и предмет полемика (снимке разговора у дигиталном облику чувам у својој личној архиви).

Коста Костић, аутор књиге *Прилої еїноистїорији Торлака*, на жалост, у време истраживања више није био жив, те ћемо заувек остати ускраћени за његова ближа објашњења како се осећао у идентитетском смислу и откуд му идеја да име Торлак стави у први план за становништво свог родног краја, пре свега свог села Славиња, које се налази у Горњем Високу, сада у пиротској а раније у димитровградској општини, недалеко од српско-бугарске државне границе. Можемо само претпоставити да је извор оваквог његовог осећаја, пре свега, у сазнању да су Славињчани, с друге стране Старе планине, у данашњој Бугарској, где су радили као познати градитељи, дунђери (о чему и он сâм у књизи прича), сасвим сигурно називани Торлацима.

I Разговор са Виџомиром Живковићем

Са Витомиром Живковићем, аутором књиге *Торлак* (Кр-1), оба-вио сам дужи разговор 14. августа 2007. године у његовој кући у селу Крупцу код Пирота (посетио сам га са Драгољубом Златковићем из Пирота, који ме је са њим и повезао). У овом разговору добијени су подаци корисни за сагледавање његових мотива за писање овакве књиге, његових схватања назива Торлак, као и мишљења у вези са реакцијама које је књига изазавала. Он је рођен 1928. године у Крупцу, где је 2012. године и умро. Завршио је Учитељску школу у Пироту и Школу резервних официра у Сарајеву. Ванредно је завршио Вишу школу друштвено-политичких наука у Београду, на Вишој економској школи у Београду положио је стручни испит за рад на спољно-трговинским пословима са посебним овлашћењима, а на Вишој педагошкој школи у Нишу положио је бугарски језик. Радни век је провео по потреби службе са 14 премештаја – на дужностима у војсци, као директор школе у Крупцу, просветни референт Пиротског среза, секретар па председник Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) у Пироту, потпредседник општине. Године 1963, као потпредседник општине Пирот, био је, после стабиловања односа са Бугарском, задужен за успостављање трговинских односа са овом земљом. Од 1965. до пензионисања 1987. године радио је на пословима спољне трговине, углавном са Бугарском, а и са Грчком и Италијом, као представник предузећа *Инџерексџорџи* из Београда у његовим представништвима у Нишу и Софији (шест година је живео у Софији). Био је стални сарадник пиротског листа *Слобода* од 1946. године до смрти. До почетка 60-тих година XX века у овом листу је објавио тридесетак приповедака, а од 1954. до 1994. године више од шесто прилога за рубрику *Мијалко Раснички*. Као директор школе у Крупцу почео је са прикупљањем података за монографију овог села, коју је, као коаутор, са др Јованом Ћирићем објавио 1974. године. Године 1994. објавио је књигу *Торлак*, а 1997. збирку анегдота *Криво ојледало* (друго издање 2004). Коаутор је монографије *Сџојдегесеџи џодина основне школе у Круџцу*, објављене 2000. године (обрадио је период до 1944. године). Године 2002. објавио је књигу *Пиротска џолџоџа 1885-1886*, која се односи на последице Српско-бугарског рата у пиротском крају. Имао је прилоге и у монографијама Општинског

одбора Црвеног крста у Пироту (1998) и Више школе за васпитаче у Пироту (2001).³

Пошто је књига *Торлак* одраз субјективних искустава и погледа аутора, прво ћемо изнети његово објашњење мотива свог бављења прошлошћу и идентитетом људи овог краја (с обзиром на то да је он, осим књиге *Торлак*, написао и друге текстове и књиге). Он објашњава да је прва питања о свом идентитету себи поставио у току Другог светског рата, и то у вези са националним идентитетом. Године 1941, када су у село стигли Немци, био је завршио други разред ниже гимназије. Сећа се да је тада, као дете, на зиду преко пута своје куће читао плакат на три језика – на немачком, бугарском и српском, на којем је писало да Југославија више не постоји. То га је емотивно погодило. Његов отац одлази у заробљеништво, његовог деду и друге људе из Крупца бугарска војска тера на рад, почиње да учи бугарску школу и у њој га уче да он и сви његови нису Срби већ Бугари. После рата се у школи наставља стара прича о српском идентитету, као да приче о бугарском идентитету није ни било. Касније, када је постао директор школе у свом селу, надгледао је часове завичајне наставе. Једном приликом, после часа те наставе замерио је колеги који ју је држао да му предавање није конкретно. Тај колега, а и други наставници и учитељи, признали су му да тако раде увек и да су те мањкавости свесни. Пожалили су му се том приликом да у литератури и нема података о пиротском крају. Одлучио је да то промени и почео је да сакупља податке о свом селу и околини. До краја те школске године одржао је пет-шест предавања. Једном учитељу је као тему за стручни учитељски испит дао историјат школе. То је био почетак његовог бављења прошлошћу овог краја. (тр. I-1)

Шира околина Пирота има специфичан историјат националних српско-бугарских односа, рачунајући и данашње време (о томе се делимично види и из већ изнесеног казивања Витомира Живковића у вези са Другим светским ратом). Честа мењања границе, намећања националних идентитета, стално присуство двеју национал-

³ Овај приказ биографије Витомира Живковића направљен је, осим на основу његовог казивања, и на основу *Белешке о аутору* у његовој књизи: Живковић, 2004, стр. 224. Неколико података о њему дао је и уредник *Пиротској зборника* Горан Николић.

них пропаганди и стална тиха национална тензија, незаобилазно намећу да се било какво бављење прошлошћу и идентитетом људи овог краја посматра и кроз ову призму. Витомир Живковић, осим својих, горе изнесених, искустава из периода Другог светског рата, искуства везана за идентитет има и због професије, јер је скоро цео свој радни век, у којем је чак неко време и живео у Софији, био на релацији Србија–Бугарска. Зато он у наставку претходног излагања додаје да му је драго што је успео да пише неоптерећен национализмом, да се издигне изнад национализма, којим је, по његовом мишљењу, већина локалних и других аутора оптерећена. (тр. I-2)

С обзиром на то да у пиротском крају у ширем смислу није забележен ни један случај осећаја припадности торлачком идентитету, разговор са Витомиром Живковићем је, као и са другим казивачима приликом прикупљања података за дисертацију, почео питањима о његовом идентитету. На питање како се представља када оде ван свог родног краја, он је објаснио да за такво објашњавање никада није користио било који идентитетски назив, већ је говорио да је из околине Пирота. Никада, по његовим речима, није рекао да је Пироћанац, јер се у његовом селу, које је близу Пирота, под Пироћанцем подразумева становник града Пирота. У пределима даље од Београда, због тога што саговорници углавном нису знали где је Пирот, он је говорио да је из околине Ниша. (тр. I-3) Ипак, касније, у току разговора, он се несвесно идентификовао као Пироћанац (тр. I-4).

У једном делу разговора Витомир Живковић је објаснио да је реч Торлак први пут чуо 70-их година XX века од Душка Ћирића, учитеља из Лужнице, сакупљача етнографске и фолклористичке грађе. Од њега је чуо да се цео шири предео око Пирота некада звао *Торлак*, да је с друге стране Старе планине област *Зајорје*, а чуо је и још неке податке. Сада схвата да је учитељ Ћирић, у ствари, до ових података дошао читајући Милана Милићевића. Много касније Витомир Живковић је прочитао књигу Косте Костића и теза о томе да се овај предео зове Торлак у том тренутку била му је страна. Кад је отишао у пензију, решио је да се позабави, како каже, етничком историјом овог краја и написао је књигу *Торлак*. (тр. I-5)

У наставку овог дела разговора Витомир Живковић објашњава да има сазнање да људи пиротског краја никад нису сами себе називали Торлацима, већ да су се само представљали да су *оги*

Торлачко. Уверен је да се и носиоци других локалних идентитета, на пример Сврљижани, никад не представљају као Сврљижани већ само да су *оди Сврљишко*. Он зна да су преци људи из пиротског краја називани Торлацима тамо где су одлазили. На питање да ли може да наведе пример у којем су људи овог краја називани Торлацима, он наводи да се пре двадесетак година у Софији на ликовној академији срео са човеком из Видина који му је говорио да су у видински крај Торлаци долазили са Старе планине. (тр. I-6)

Значи, и Витомир Живковић као, највероватније, и Коста Костић, у оживљавање торлачког идентитета полази од сазнања да су у Загорју становници пиротског краја називани Торлацима. У даљем разговору он објашњава да реч Торлак повезује са речју *џорљаќ*, која се користила и у његовом селу, а данас се изговара *џрљаќ* (обор за овце). Према томе, Торлаци су људи сточари, и то није, по његовом мишљењу, група која има неке народносне карактеристике, већ људи који имају сточарски начин живота. (тр. I-7)

У другом делу разговора он неколико топонима *Турла* у широј околини Пирота повезује са речју Торлак, јер је, према његовом мишљењу, Турла од Торла, а то су, како он тумачи, места на којима су се правили летњи обори за овце, односно места на којима је било концентрисано више оваквих обора. Он се слаже са сугестијом Драгољуба Златковића да је сваки топоним *Турла* и име за купасто брдо. Закључује да је купасто место значило изолацију стада од вукова, јер је стадо тешко чувати на отвореном. (тр. I-8)

Међутим, иако је Торлаке везао за сточарски начин живота, Витомир Живковић објашњава да је за основни критеријум за утврђивање распрострањења Торлака узео лична имена људи овог краја. На ту идеју је дошао под утиском тога што су се једном колеги родом из Пакраца у Хрватској, када су 1951. године заједно били у Војној школи, имена Пироћанаца чинила особеним и као да су женска. После је, у току свог службовања у Софији, Витомир Живковић из праксе схватио да и Бугари имају другачије облике имена. Тако је дошао до закључка да су имена његовог краја особена, то јест да их имају само Торлаци. (тр. I-9)

Из казивања Витомира Живковића сазнаје се да се он не слаже са подацима које је изнео Милан Милићевић да је граница Торлака

гребен, тј. било Старе планине. Он, пошто као критеријум узима сточарски начин живота, сматра да се предео Торлака простире с обе стране Старе планине, како сам каже, од Пирота до пута Монтана–Видин у Бугарској, који, мање-више, иде ободом ове планине. Он сам каже да, на основу таквог схватања а и на основу сазнања да државне границе на билу Старе планине раније није било, има Торлака који су у националном смислу Срби и Торлака који су у националном смислу Бугари. По његовом мишљењу, Шопови нису одмах иза границе, како каже Милићевић, већ дубље у данашњој бугарској територији. (тр. I-10) Сматра да се назив Торлак за брдо код Београда јавља због становника околине Пирота који су се тамо одселили и за тамошње староседеоце били Торлаци. (тр. I-11)

Витомир Живковић је у време писања своје књиге знао да се становници књажевачког краја зову Торлацима, иако у књизи то није изнео и никад није ишао да и лично провери. То је чуо од људи из пиротског краја који су имали везе са тимочким крајем, као што је неки човек из Крупца, који је био чувар у пиротском затвору и можда и тамо чуо, али је имао и неког колегу из Књажевца који му је то рекао. (тр. I-12)

На почетку разговора, после изјашњавања како се идентификује ван свог краја, Живковић је на питање о књизи *Торлак* одмах почео да говори о реакцијама српских и бугарских националиста на њу, и у Софији и у Београду. Напомиње да су незадовољни били академик Владимир Стојанчевић и проф. др Борислава Лилић, родом из Пирота, који су у Пироту организовали скуп са том темом и довели оријенталисту Радмилу Тричковић, такође пореклом из пиротског краја, да изложи рад којим ће показати да је реч Торлак турцизам и да је погрдна. Сматра да су националистима с обе стране границе засметали његови ставови изнесени у књизи да су Торлаци становништво прелазног карактера, некада без националне свести – нису били ни Срби ни Бугари, а после Берлинског конгреса, то јест, после постављања границе између Србије и Бугарске, они с једне стране границе примили су један а они с друге стране други национални идентитет. Он мисли да су у време Турака Торлаци били компактна хришћанска православна група, али да се под ударом националних пропаганди изгубило етничко име Торлаци и име Торлак за предео, а да су остале само особене етнокултурне особине

Торлака. Торлаци су се као флотантна маса, етнички и друштвено недовољно сазрела, претопили у Србе и Бугаре. (тр. I-13)

У току разговора Живковић је рекао да су Торлаци група људи која је живела на простору данашњег пиротског краја, словенског порекла и православне вере, са много остатака многобоштва. Каже да су они у Србији данас Срби, а да су раније били национално неиздиференцирани. То поткрепљује својим сазнањима да нико не гарантује да су у саставу српских држава били само Срби и да је Пирот само повремено био у саставу Србије. Он сматра да је Торлак само један део Шоплука, као што је, на пример, Гружа део Шумадије (мада је, као што смо видели, у једном тренутку рекао да су Шопи у Бугарској нешто даље од границе). Заступајући тезу о прелазном карактеру овог становништва, он се позива на то да је о томе говорио још Јован Цвијић и да су о томе говорили и други српски, бугарски и македонски аутори. Наводи проблеме које је, због национализма, имао Спас Сотиров у вези са својом књигом о историји Погановског манастира, и то како са људима из Београда тако и на промоцији ове књиге у Софији, на којој је и он (Витомир Живковић) помињан у негативном контексту, као *великосрбин*. Истиче да су многи проучавали Шопове, али су увек имали циљ да покажу да су они чисти Срби или чисти Бугари, док они, по његовом мишљењу, нису ни најбољи Срби ни најбољи Бугари. (тр. I-14)

У настојању да докаже да је становништво пиротског краја било национално неодређено, Живковић упућује и на документе из периода османске владавине у овом крају, у којима се Срби именују као народ, а не као *наши*. Сматра да народ овог краја нема посебну политичку историју и да се целокупна политичка историја своди на утицаје са стране, српске и бугарске. Наводи речи Душана Ћирића, поменутог истраживача ових крајева, који му је рекао да не би могла да се напише ни једна страна историје овог краја да није било утицаја са стране. Наводи да људе овог краја (које и овом приликом назива Торлацима) одликује особен менталитет, чије су карактеристике окренутост раду и прилагодљивост властима. Наводи и народне пословице из овог краја које то поткрепљују. По његовом мишљењу, због ове прилагодљивости људи овог краја мало су мигрирали, те је зато реч о подручју са најстаријим становништвом на Балкану. (тр. I-15)

Витомир Живковић сматра да је посебан квалитет његове књиге то што је наводио казивања старих људи. Жао му је што у вези са писањем књига није контактирао са Костом Костићем, јер би резултат свега, можда, била једна заједничка књига. Примећује да је Коста Костић другачије конципирао своју књигу – писао је о свом селу, а затим податке уопштавао за цео крај. Сматра да је Костић имао јасне ставове али му је слаба страна то што није наводио изворе, те је у том смислу мање користан за науку. Неки одељци Костићеве књиге Живковићу се посебно допадају, јер је ту био објективан, на пример, одељак о ослобођењу од Турака, где се види да становништво овог краја није било национално издиференцирано. (тр. I-16)

Према казивању Витомира Живковића, у пиротској локалној штампи нико није реаговао на његову књигу *Торлак*. Указао је на приказ ове књиге у пиротском листу *Слобода* (који сам касније и прибавио), који једноставно преноси садржину књиге и у којем нема вредносних конотација (Николић, 1994). Поново, међутим, наглашава да је рад Радмиле Тричковић у зборнику радова посвећеном Пиротској буни, у којем она показује да је Торлак турски пежоратив, у ствари наручен од стране проф. др Бориславе Лилић, која је скуп организовала. Наручена је и друга, на овом симпозијуму испољена, реакција на његову књигу и на ставове изнесене у њој. Због тога он на овај скуп, који је одржан у Пироту, није ни позван. (тр. I-17)

Када је реч о реакцијама на књигу Витомира Живковића, интересантан је податак и да је један универзитетски професор одбио да је рецензира, тачније прилог у њој са личним именима, због тога што је претпоставио могуће негативне реакције (тр. I-18).

Живковић објашњава да у Пироту обично грађанство на књигу није негативно реаговало. Каже да су му многи честитали а и да га многи већ прихватају као човека који се озбиљно бави историјом пиротског краја и у кога, због његових претходних књига везаних за истраживање завичајне прошлости, имају поверење. Није било реакција ни на промоцији књиге у Нишу, у градској Библиотеци, јер су у публици били углавном Пироћанци, а оно о чему се причало за њих је, према његовим речима, било непознато, о томе су први пут слушали. И у Димитровграду, према његовом сведочењу,

на промоцији књиге није било неке посебне реакције, само је један човек поставио једно питање. (тр. I-19)

Витомир Живковић уверава да се, због мотива да се што више зна о прошлости његовог краја, без обзира на недостатак звања, трудио колико год је могао да у овом смислу допринесе што више (тр. I-20).

II Разговор са Гојком Ранчићем

Године 2005. др Љубиша Рајковић Кожељац из Зајечара учествовао је на промоцији неке књиге у Пироту и после повратка ме обавестио да је тамо упознао извесног Гојка Ранчића, који је раније био у прилици да види *Торлак*, лист Завичајног друштва Тимочана–Торлака из Минићева (општина Књажевац), чији сам ја уредник, а и председник поменутог Друштва. Ранчић је изразио жељу да ступи са мном у везу и да постане члан Друштва. Тим поводом сам с њим контактирао и он се у Друштво учланио. Ова чињеница, као и информација добијена од Драгољуба Златковића да Гојко Ранчић има особен однос према свом идентитету и да је у Пироту *ејшкештиран* као пробугарски настројен, мотивисала ме да и њега приликом боравка у пиротском крају потражим ради теренског прикупљања података за дисертацију. Потражио сам га и 14. августа 2007. године са њим, у његовој кући у Пироту, обавио разговор (посетио сам га, као и Витомира Живковића, у друштву с Драгољубом Златковићем, који ме с њим и повезао).

Гојко Ранчић (Пир-1) рођен је 1921. године у селу Дојкинци, општина Пирот, где је завршио и основну школу. Потом је уписао Богословију у Призрену, у којој је завршио пет разреда, а последњи, завршни разред, због успостављања бугарске власти на овим просторима у току Другог светског рата, завршио је у Софији. Постаје свештеник и једну годину је, за време бугарске власти, службовао у пиротском селу Темска. Потом је успостављена југословенска власт и по казни, због тога што се запопио код Бугара, владика га пребацује у пасивније село Церова, такође у пиротској општини. Ту је као свештеник службовао такође једну годину, а онда се распопио. Касније је као учитељ службовао у разним местима. У познијим годинама живео је у Пироту, где је и умро 2010. године.

Гојко Ранчић је имао свој став о томе ко су Торлаци, и то на основу свог искуства и литературе, коју је добро познавао. Објаснио је да су, по његовом мишљењу, Торлаци Шопови, али само Шопови тимочко-лужничког говора у Србији и области Загорје у Бугарској, на другој страни Старе Планине, укључујући и софијски крај (тимочко-лужнички говор је у Србији био заступљен у општинама Пирот, Димитровград, Бабушница, Бела Паланка, Босилеград, Црна Трава, Књажевац и у јужном делу општине Зајечар). Мишљења је да овај говор више личи на бугарски језик него на суседни јужноморавски говор. Закључак да су Торлаци само део Шопова, осим на основу литературе, извлачи и из свог личног искуства, јер је имао прилике, службујући као учитељ, да сазна да се Шоповима у народу зову и становници околине Штрпца и Суве Реке на Косову, околине Куманова и Овчег Поља у Македонији, итд. И Лесковчани су, по његовом мишљењу, Шопи. Каже да су Срби и Бугари Шоповима називали оне који не говоре књижевним језиком. Наглашава да је тимочко-лужнички говор особен, нема падеже, има постпозитивни члан. Дакле, по његовом мишљењу, Шопи су шири појам, а Торлаци само део Шопа. Осим из праксе, своја сазнања о Шопима и Торлацима употпунио је читајући радове Јована Цвијића. (тр. II-1)

Гојко Ранчић потврђује да у његовом родном селу Дојкинци (које се налази у области Висок) становништво за себе не каже да су Шопи или Торлаци. Каже да су после Берлинског конгреса, већ 130 година, они изложени пропаганди да буду Срби, а пре тога су били наклоњени Бугарима. О Шоповима се није знало. Али касније су се јавила сазнања да су они Шопови, да они који су остали у Бугарској нису прави Бугари а ови који су остали у Србији нису прави Срби, већ да су нешто између Срба и Бугара. Под таквим, шопским становништвом он подразумева и нишки регион, као и тимочки, који је раније, 1833. године, припојен Србији. По његовом мишљењу, Шопови нису ни Срби ни Бугари, што важи и за Торлаке као део Шопова, и он за себе каже да је Шоп – тако се национално изјашњава. Да су Шопови нешто посебно, он поткрепљује тиме што је Јован Цвијић ово становништво издвојио у посебан, централнобалкански тип Јужних Словена. Он сматра да су, без обзира што су нешто посебно, Шопови, као и Македонци, ближи Бугарима него Србима, то јест да су, како каже, *буџароидни*.

Каже да научници и цркве заобилазе или искривљују неке чињенице, навијајући да Шопови буду или Срби или Бугари. Приликом једног гостовања лингвисте академика Павла Ивића у Пироту, он му је поставио питање да ли су и становници околине Сливнице у Бугарској Срби, јер говоре потпуно истим дијалектом као и у пиротском крају. Павле Ивић му није одговорио, а Гојко је касније добио критике од Драгољуба Златковића и др Ивка Јовановића, професора књижевности из Пирота, тадашњег уредника *Пиротској зборника*, да је Павла Ивића ставио у незгодну ситуацију. Каже да и Срби и Бугари на Шопе гледају пежоративно, то зна из личног искуства у Бугарској, а и из српске литературе. Наводи и пример Јована Цвијића, који их је окарактерисао као просте, тврдоглаве људе који тешко схватају. Цвијић је, према Ранчићевом мишљењу, приликом обиласка овог краја затекао у Пољу (пиротском, око Нишаве) људе у жетви, који нису имали времена да с њим разговарају, а када је отишао у Висок, могао је да разговара са овчарима, који су имали времена напретек, тако да је Височане оценио позитивно, као гостољубиве, живахне, орне за разговор. (тр. II-2)

Гојко Ранчић је рекао да и сâм записује о Пиротском округу, записује старине и прати све што се у вези с тим објави. Недавно му је неко препоручио монографију села Јасенов Дел и он је погледао шта је њен аутор написано о Шопима. Аутор помиње и Шопе и Торлаке, али он није задовољан оним што је прочитао. Каже да још није наишао на аутора који је рашчистио са појмом Торлаци. Није задовољан како су то урадили и Коста Костић и Витомир Живковић. Понавља да су, по његовом мишљењу, Торлаци становници тимочко-лужничког говора, као и становници предела с друге стране границе у Бугарској, све до Перника. Каже да све што о томе говори, заснива на својим искуствима, литератури и својим размишљањима. Испричао је једно своје искуство: да му је неки предрадник грађевинар рекао да је из Суве Реке на Косову и да су становници његовог краја и Штрпца Шопови. Неки учитељ из Средске му је такође рекао да су становници Суве Реке и Штрпца на Косову Шопови, да су становници Средске Цинцари, а Горанци – Македонци. Гојко Ранчић говори и о томе да становници димитровградске општине имају флотантну националну свест – под оптерећењем због тога што имају презимена на -ов и што су носиоци бугарске националне свести у Србији, често ван своје средине,

прилагођавајући се, своја презимена на -ов мењају на -ић и своју бугарску националност мењају у српску. (тр. II-3)

Гојка Ранчића сам питао и зашто је он једини житељ пиротског краја који се учланио у Завичајно друштво Тимочана–Торлака, чији сам ја председник. И ово питање га је иницирало да говори о националним односима у пиротском крају. Рекао је да је национално питање у његовом крају пригушивано и да је однос према овом питању био навијачки. Рекао је да је народ димитровградског краја после Првог светског рата, када је подручје на којем живи припојено Југославији, подругљиво називан Бугарашима. Они су морали да буду Срби, а називани су Бугарашима. Сада се они наводе да буду Бугари, а они сами себе праве на Србе. Наводи објављени документ да је Панта Срећковић, начелник Пиротског округа пре самог Берлинског конгреса, водио пропаганду да се пиротски крај припоји Србији. У свом извештају Министарству он каже да Пироћанци не знају шта су по националности – једни кажу да су Срби, други да су Бугари, а трећи да су Руси. Говорили су и да су Руси због тога што су знали да је у војном смислу Русија однела главни терет за ослобођење Бугарске и пиротског краја од Турске. Срби нису ступали у рат са Турском све док није пао Плевен. Чекали су, јер су пре тога у бојевима с Турцима имали лоша искуства. На основу књига, својих посматрања и животног искуства, и као богословац, и као свештеник, и као учитељ, а и као сведок ратова и страшних ствари које су се у њима дешавале, Гојко Ранчић је закључио да он није ни Србин ни Бугарин, већ Шоп. Ипак, сматра да је његов крај ближи Бугарској, а сматра и да историја то показује, јер је овај крај у средњем веку само 14 година био под Србима, и то у вазалном односу, када је деспот Стефан Лазаревић 1413. године од султана Мурата добио Знепоље (трнски крај) за заслуге у боју код Софије, у којем је побеђен султанов брат (Гојко је даље препричавао историјске догађаје да би показао колико је упознат са том тематиком). Како је рекао, на основу свега што је прочитао, сматра да је у његовом крају силом утерано српство и да он из ината неће да буде Србин већ Шоп (то је рекао уз смех). На попису се изјашњава као Шоп и, на основу увида у пописну статистику, каже да је он једини у Пироту који се на попису овако изјаснио. Не сви, али Шопови око Старе планине су и Торлаци. Он зна да их има

и у тимочком крају, али понавља да у његовом родном селу нико неће да каже за себе да је Торлак, да су људи неуки у том смислу, за то нису ни чули, о томе нису ни размишљали, а немају ни за то потребно искуство које се стиче изласцима из свога краја. (тр. II -4)

III Разговор са Драганом Колевим

Витомир Живковић је, као што смо видели, био уверења да његова књига у Димитровграду није изазвала велике реакције. Међутим, ситуација је била другачија. Он то, као гост, није приметио, али сваки помен Торлака у овој средини од почетка 90-тих година XX века имао је озбиљне импликације. Од првих разговора начињених у циљу прикупљања података за дисертацију, у Димитровграду сам на питање о Торлацима добијао одговоре у којима је било садржано име Драгана Колева. Казивачи су са негативним емотивним набојем говорили да је Драган Колев, тада функционер Социјалистичке партије Србије у Димитровграду (иначе на радном месту директора Библиотеке), 90-их година XX века људима овог краја, као просрпски оријентисан, покушао да *догматично* да су Торлаци, и то са циљем да их одвоји од бугарског националног осећаја. Пошто су ове реакције последица, о њима ћемо говорити касније, а сада ћемо видети који су мотиви Драгана Колева за активно учешће у причи о идентитету људи овог краја, како он тај идентитет види, како схвата назив Торлак и зашто је тај назив ушао у фокус његовог интересовања.

Разговор са др Драганом Колевим (Дим-1) обавио сам 5. новембра 2008. године у Београду, где Колев и данас живи. У то време био је доцент на приватном Факултету за примењену психологију, на којем је предавао предмете Комуникологија, Јавно мњење и Психоманипулације. После овог разговора сретали смо се и разговарали телефоном још неколико пута и приликом свих тих контаката он је своје, овде изнесене ставове на сличан начин и потврђивао. Садржај његовог исказа овде се преноси у целини, и то из три разлога. Прво, да се покажу мотиви за бављење идентитетом једног од људи за које се везује назив Торлак; друго, да се покаже и његов став о идентитету људи димитровградског краја, изграђен на основу научних радова а и на његовом личном идентитету; треће, због тога што илуструје и сумира сложену ситуацију на пољу идентитета у овом крају.

Драган Колев је пореклом из димитровградског краја – родитељи су му из села Скрвеница (област Бурел). Међутим, отац му је био учитељ и, по налогу просветних власти, службовао је у Босни, тако да је Драган одрастао у босанском граду Рогатица, у којем је 1958. године и рођен. Завршио је 1982. године Факултет политичких наука у Сарајеву, на којем је 1989. године и магистрирао. На факултету га је заинтересовало питање нације и као студент је учествовао у истраживачким акцијама у којима је, између осталог, као тема обрађивана и нација. Од 1983. до 1985. године предавао је предмет Одбрана и заштита у Средњој медицинској и Средњој ветеринарској школи у Сарајеву, а затим је, од 1985. до 1990, био асистент и предавач овог предмета на Ветеринарском факултету у Сарајеву. Од 1990. године до почетка рата у Босни и Херцеговини радио је на Институту за проучавање националних односа у Сарајеву. Ту се бавио проблемима нације, етноса, идентитета и међунационалних односа. По избијању рата у Босни постаје председник Дечије амбасаде за Шпанију и у ову земљу одлази на годину дана. Бавио се хуманитарним радом и са шпанском владом је потписао уговор о одласку три хиљаде деце из Босне у Шпанију, при чему је, како каже, премијер Шпаније Фелипе Гонзалес инсистирао да то буду деца из етнички мешовитих бракова. Ово га је поново упутило на феномен нације и етноса. По повратку из Шпаније, 1995. године долази са породицом у Димитровград, где има породичну кућу. Ту постаје директор градске Библиотеке и активно се бави политиком као председник Општинског одбора Социјалистичке партије Србије (каже за себе да је доследни левичар). У Димитровграду затиче веома заоштрена национална ситуацију. Национално питање је 90-их година XX века било актуелизовано у целој Србији, па и у Димитровграду, где се оснива Демократска странка Бугара у Југославији, али и огранци српских националистичких партија. Јављају се појединци који подгревају национално питање, покренуто је питање угрожености бугарске националне мањине и иницијатива ревизије Нејског споразума, по којем је овај крај 1919. године одузет Бугарској и прикључен Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Колев каже да је у то време мањи број људи у Димитровграду, њих око педесетак, врло острашћено, а и из личне користи, почео да се бави овим питањима и да их интернационализује у смислу угрожености мањинских права. Каже да је, поучен приме-

ром у Босни, сматрао својом обавезом да се тако нешто не догоди и у Димитровграду, те се у ову причу активно укључио. Питање угрожености бугарске националне мањине је стигло до Женеви и он је због тога ишао у Женеву, где је објашњавао у чему је специфичност ове мањине, која у свакодневном говору не користи књижевни бугарски језик већ свој дијалект и у школама неће да учи књижевни бугарски. Све ово га је покренуло да се бави и идентитетом овог становништва. Занимало га је зашто становници овог краја имају флуидан национални идентитет – у време социјализма велики број се изјашњавао као Југословени, а после распада Југославије они су могли да буду и Бугари и Срби. Тако је дошао до питања Шопа и Торлака. (тр. III-1)⁴

Пошто је почео да се у научном смислу интересује за Шопе и Торлаке, уложио је труд да сакупи српску, бугарску и другу литературу која се бави овим питањима. Закључује да се бугарска наука овим феноменима бавила више него српска, да бугарски аутори углавном имају став да су Шопи, а самим тим и Торлаци, бугарска етничка група (из овога се види да он, највероватније под утицајем литературе, сматра да су Торлаци један део Шопа, што је и изнео у својим текстовима: Колев 1994; Колев 1995; Колев 1997, стр. 147; Колев 1998, стр. 108-111; Kolev 1999, стр. 7-8, 10; Kolev 2001, стр. 168, 171). Колев сматра да део српских аутора тврди да су Шопи и Торлаци српске етничке групе, а да једна група европских аутора, као и неки аутори из Хрватске и Босне и Херцеговине, имају став да је реч о етничкој, тј. етнографској групи, чију етногенезу везују за старобалканско племе Трибали, која је, упркос романизовању и словенизовању, успела да сачува неке своје етничке особености. Стицај историјских, културних, политичких и војних околности резултирао је, по његовом мишљењу, да се они не уздигну изнад нивоа етнографске групе и да не формирају етничку заједницу, специфичну етничку свест, нацију. После Берлинског конгреса мањи део Шоплука остао је у Србији а већи у Бугарској, а њихово становништво се асимилovalo у нације држава којима су припали. Ипак, занимљиво је да и данас имају своје особене етнографске карактеристике. (тр. III-2)

⁴ Биографски подаци Драгана Колева добијени његовим казивањем овде су допуњени подацима са сајтова: <http://www.diplomatija.com/wp-content/uploads/2020/03/Dragan-Kolev.pdf> и <https://sargon.website/fdb/personnel/prof-dr-dragan-kolev/>, читаних 1. новембра 2020. године.

Шопи и Торлаци су на нивоу етнографске групе, а то значи да су задржали неке елементе етнографског опредељења, одређења. Они имају особене обичаје, ношњу, културу, менталитет, језик – оно што се може назвати корпусом културног одређења, али свест је веома флуидна и код великог дела тог становништва не постоји убеђеност да оно припада том етносу. На попису у Србији 2002. године стотинак људи у Димитровграду национално се изјаснило као Шопи. Од осталих, велики је део неопредељених, неки су се изјаснили као Бугари други, пак, као Срби. Они који су се некада изјашњавали као Југословени, постали су неопредељени. То значи да национална свест код становништва овог краја није дубоко усађена, нема дубоке корене, што, пак, значи да је млада, сеже само до Берлинског конгреса 1878. године, када су ови предели и припали националним државама. Од тада до данас на овом простору се није фундирала озбиљна национална свест и с једне и с друге стране границе. И у Софији ће многи рећи да су Шопи. Међутим, овај израз има и погрдан призив који му придају и Бугари и Срби (као што су стари Грци све остале називали варварима). Због тога има и оних који, због сазнања да речи Шоп и Торлак имају и такво значење, не желе то да буду у етничком и националном смислу. (тр. III-3)

Драган Колев даље каже да је нација категорија XIX века, да је она наследница народа, али да је виши ступањ у односу на народ у смислу етничке категорије и због тога на овим просторима није заживела. Наглашава психолошку димензију и архетип као веома битне за одређење нације. Становништво димитровградског краја изјашњава се тако како се изјашњава и то је вољна категорија, али не воља схваћена у вулгарном смислу, већ као озбиљан психолошки феномен, који садржи три елемента: когнитивни, конативни и емотивни, то јест свест о припадности, понашање на основу те свести и емоције које та свест изазива. Без јединства те три категорије и без њихове јасне идентификације нема јасне националне свести, а у шопским крајевима сва три елемента су слаба, неодређена, па је због тога и национална свест флуидна, променљива и неиздиференцирана. (тр. III-4)

Према свом казивању, Драган Колев је покренуо и јавни разговор о темама везаним за идентитет становништа димитровградског краја, које су дуго биле табу-теме, а одједном су акту-

елизоване и оптерећене и државним националним политикама и међудржавним односима. Он је сматрао да наука не сме да има табу-теме, да о свему томе треба да се разговара отворено, чињенично, аргументовано. Тако је дошло и до приче о Шопима. Каже да све то није радио с циљем да мења било чије национално осећање и опредељење, јер је то део људских права и слобода. Али појавиле су се оптужбе да он локално становништво жели да прогласи Шопима или Торлацима, да жели да изврши његову *шојизацију*. У том смислу имао је сукоб са амбасадором Републике Бугарске у Београду Ивајлом Трифуновим, који га је оптужио за *шојизацију Бујара* у димитровградском крају. Бугарски националисти су ово његово подстицање јавног разговора о Шопима, а уз њих и о Торлацима (који су према литератури део Шопа и живе баш у овом крају), схватили као атак на бугарски национални идентитет људи овог краја. За њих су званично Шопи и Торлаци само бугарске етнографске групе. Сваки разговор о њима ван овог контекста они сматрају опасним за своје националне интересе. (тр. III-5)

Када је први пут покренуо разговор о Шопима, Драган Колев је оптуживан на тај начин што се говорило: *Ко је он, дошо из Босне да нам „орáиш [говори] кво смо ние“*. Он је у Димитровград доводио људе из света науке, и из Србије и из Бугарске, који су се бавили овим питањима (између осталих и Витомира Живковића, да представи књигу *Торлак*). Каже да су му многи из димитровградског краја који живе у разним деловима Србије (а њих има више него у самом Димитровграду и околини) дали подршку, јер их, због тога што се презивају на -ов, у Србији не прихватају као Србе а, саживљени са новим срединама не осећају се ни као Бугари, тако да им је добродошао нови понуђени идентитет – Шопи. И када је прича о Шопима у локалној средини некако и прихваћена (с обзиром на то да оваквог осећаја има и код ширих слојева становништва), онда су у локалу почели да говоре: *Ајге: „Шојш, Шојш... ал дека најгѣ Торлáцишше?“* Он је покушавао да им предочи и да су Торлаци и да је то нешто специфично за њих, али они то нису прихватили. Каже да се у локалу знало да се ово становништво, осим Шопима, у литератури сматра и Торлацима, а старији људи су знали да су Торлаци и да су Шопи. Уствари, они за себе знају да су Шопи, а појам Торлак везују за појмове *шорлó* или *шрлó*. То је чак довело

да у једном димитровградском селу неко своју продавницу назове *Торлак*. Али локалном становништву је много ближи појам Шоп него Торлак, кажу да су Шопи и обично кажу: *Орајџимо* [говори-мо] *шојсџи*, при чему тај свој назив не сматрају пежоративним. Он не сматра да је овај осећај последица неке врсте пропаганде, већ да је нешто аутохтоно, с тим што није било простора да се та врста националне идентификације озбиљније исказе. (тр. III-5)

Драган Колев објашњава да су на термине Шоп и Торлак, као називе за становништво овог краја, реаговали људи који су национално острашћени. Он је свестан тога, а и науци је познато да јака национална идентификација подразумева искључивање других етничких идентификација и отпор према њима, јер доводи у питање саму националну идентификацију. Каже да су реаговања углавном била из религијских кругова и да су реаговали и партија Демократски савез Бугара у Југославији (ДСБЈУ) и појединци који имају јаку бугарску националну идентификацију. Они су, по његовим речима, у Бугарску однели причу да Драган Колев врши *шојизацију* људи у овом крају (као неку врсту подметања Бугари-ма) и око тога мобилисали бугарске националистичке кругове. Он додаје и да су неки људи из Димитровграда од свог националистичког деловања направили занат од којег могу да профитирају и да лепо живе. Тврди да није оспоравао националну идентификацију било кога, јер на овакву идентификацију свако има право, али није желео да му се оспорава право на бављење етнографским и етногенетским особеностима било ког краја, па и овог. (тр. III-6)

У редовима своје партије, Социјалистичке партије Србије (СПС), није имао проблема због својих активности. Каже да су схватили да он овим питањима прилази са научног становишта. Каже да су његовом раду подршку давали и Српски покрет обнове (СПО) и Српска радикална странка (СРС) и сматра да је то било због тога што су схватили да је његова идеја, у ствари, идеја која спасава добре националне односе у Димитровграду, који су били погоршани, јер се на јак талас бугарског национализма, као реакција, појавио и српски национализам. У Српској радикалној странци било је и доста локалног становништва по националности Бугара. (тр. III-6)

Колев, позивајући се на неколико књига из области историје и књижевности, сматра да српски аутори дају велику и значајну уло-

гу Шопима у српској историји. На питање шта мисли о томе што српски националисти у Пироту сматрају да је актуелизовање назива Торлак за становнике овог краја од стране Витомира Живковића нека врста подметања од стране Бугара а, ето, у димитровградском крају мисле да је то подметање Бугарима од стране Срба, он одговара да је свестан да је реч о деликатној и суптилној теми, јер се дира у идентитет неког човека, у саставни део структуре његове личности, у проблем који је вековима склањан, у међудржавне односе Бугара и Срба, у већ формиране стеротипе. Последице отварања тог питања су многобројне. Међутим, за њега је битно да се наука овим проблемима бави и да их решава. Ово питање је било веома политизовано и инструментализовано и с једне и с друге стране, али ако се тих намета ослободимо, онда ће Шопи и Торлаци (онако како их он схвата), бити фактор интеграције на Балкану. И етнографски и етнички фактор могу бити фактори интеграције. Напомиње да има и чланак о томе како, ако се за то створе услови, Шоплук може да се претвори у фактор интегрисања на овом простору (реч је о чланку *Шоплук, Шоплук између османлија* – Колев 1997; Колев 1998; Kolev 1999). Са етнографским елементима шопске и торлачке културе Балкан је богатији, а без њих би био пуно сиромашнији. (тр. III-7)

Драган Колев објашњава да је покушао да буде мост између Срба и Бугара, да прави сарадњу између ова два братска словенска народа, и тако што је у Димитровград, чак и у Београд, доводио најугледније књижевнике из Бугарске. У Београд је, ради успостављања сарадње, доводио политичаре (помиње премијера Прванова), од којих су му неки и данас пријатељи. У Димитровград је доводио и књижевнике из Београда. Приређивао је у Димитровграду књижевне сусрете српских и бугарских књижевника, представљане су књиге и на српском и на бугарском језику. Доводио је угледног књижевника Влку Кана (?) да се увери да прича о томе како бугарска национална мањина у Србији није угрожена, а овог су касније због тога напали националистички кругови у Софији. У димитровградској Библиотеци, у којој је био директор, Колев је организовао дечије позориште које је правило представе и на српском и на бугарском језику, а једна представа је била пола на једном а пола на другом језику и извођена је и по Србији и по Бугар-

ској. Хтео је да покаже да Шопи као етнографска група могу бити фактор интеграције на Балкану. Хтео је да кроз контакте руши националне негативне стереотипе и да националне проблеме пребаци на поље науке. Међутим, то су, по његовим речима, бугарски националисти у Димитровграду протумачили као нешто што угрожава бугарску националност на овим просторима и нападнут је. У Бугарској је објављено двадесетак-тридесетак новинских чланака у којима је нападан и оптуживан да је отац шопске нације и слично. Сматра да се то десило због тога што је о томе прерано проговорио, да је он *йевац који је рано кукурикнуо* и да су други то искористили да би за себе извукли корист. Мисли да је сада много лакше причати о тим стварима, јер је атмосфера опуштенија и све је отвореније, али да је у Бугарској национални набој још увек јак. Нико не негира постојање Шопа и Торлака, признају их и Срби и Бугари, али и једни и други сматрају да су то српске, односно бугарске етнографске групе. (тр. III-8)

Мишљење Драгана Колева је да су Шопи и Торлаци старобалканска племена, која су, у ствари, заједно са још неким мањим племенима (Мизи, Дарданци, Трибали, Есторијати) прелазна племена између Илира и Трачана. Према његовом мишљењу, средишни део Балкана одувек је у етничком смислу био прелазног карактера. Поготово због тога што су се ту мешали и други народи, који су долазили са стране (многи, од Келта до Турака). Он одбацује посматрање нације као биолошке категорије – нема крви ни бугарске, ни српске, ни шопске. Нација је психолошка категорија, са три основна елемента која је већ помињао, а постала је и део корпуса људских права и слобода. Човек, то је његово право, може бити анационалан, бинационалан, трансационалан, интерационалан. Само жестоки националисти траже прецизно национално опредељивање. Човек може нормално да живи и без националног осећања. С друге стране, не оспорава ни потребу за националним идентификовањем, што је израз једног од основних *животињских* порива за припадање групи. Али је против злоупотребе овог порива. Поготово на балканским просторима снага овог порива је много пута окретана против другог. Због нација и етноса су вођени ратови и губиле се главе. Он се залаже за нормалан и толерантан однос према овим питањима, да нико не буде изманипулисан због тога што се у етничком сми-

слу осећа овако или онако. Касније, у току раговора, он свој став о етнографској посебности Шопова потврђује и тиме што је Шоплук, шопска народна ношња, у сталној поставци Етнографског музеја у Београду посебно издвојена. (тр. III-8)

Када је реч о односу између назива Шоп и Торлак, Колев зна да у науци има више теорија о односу ова два појма. Неки тврде да су они синоними а други да су Торлаци ужи део шопске етничке масе. И када се Торлаци схватају само као део Шоплука такође нема јединственог става колики је тај део и где се налази (иначе, у свом раду *Шоїлук, Шоїлук, између осїалої* Колев је изнео да је Торлак део Шоплука који се поклапа са пиротским и димитровградским крајем). Сматра да је то због недостатка истраживања, а због недостатка информација постоји простор за манипулације. Колев зна да осећај припадности Торлацима постоји више у зајечарском крају него у пиротском и каже да та сазнања има на основу својих истраживања (мада ја мислим да је то на основу информација добијених из мојих радова). Он сматра да између Торлака и Шопова постоје многе блискости у етногенетским коренима, у обичајима, у простору и поднебљу у којем живе. Дакле, постоје многе сличности, али би истраживања показала да постоје и неке специфичности, што је добро као богатство разлика које треба чувати. (тр. III-9)

У вези са књигом *Торлак* Витомира Живковића чију је промоцију организовао у Димитровграду, Драган Колев каже да је за похвалу то што се Живковић уопште бавио овим питањем, напор треба похвалити и подржати. Међутим, он не прихвата тезу Витомира Живковића да се само на основу имена може одређивати етничка граница. То може бити један од фактора, али не једини, одлучујући и коначни. Сматра да има много етнографских и етнологских фактора на основу којих се може одређивати простор неке етничке групе. Каже да је то рекао и Витомиру Живковићу, који се са њим сложио. Подвлачи поново да су границе простора које се у литератури помињу као шопске широке и да постоји одређени степен јединства у говору, а да су, по његовом мишљењу, Торлаци мања група у оквиру Шоплука, која има свој спецификум. (тр. III-10)

У једном делу разговора Драган Колев објашњава националне ситуације у Димитровграду и Пироту, у којима у етнокултурном погледу живи скоро идентично становништво. Почиње поменом Фројда и његове тезе о синдрому малих разлика. У време Бер-

линског конгреса, по његовом мишљењу, становништво градова и њихових околина у којима живе Бугари – Димитровграда, Босилеграда, Сливнице, Драгомана, изјаснило се као Срби и желело је да припадне Србији. Та писма су слата у Берлин. С друге стране, један део Пироћанаца, са бугарским егзархом, изјаснили су се као Бугари и желели су да припадну Бугарској. Тада се на Берлинском конгресу водила борба око тога где ће граница бити постављена. Пироћанци су тада цару Борису (?) носили поклон, пиротски ћилим, а то су радили из практичних разлога – Пирот био трговачки град и Софија им је била много ближе. Кнез Милош је гушио Пиротску буну чији су устаници желели прикључење Србији. Пироћанци због тога данас имају комплекс. Стално им је говорено да су Бугари и да нису чисти Срби, а они стално доказују да су Срби. Тврди да су у време Цара Душана презимена била на -ин. После Берлинског конгреса они који су припали Бугарској добили су презимена на -ов и -ев а они који су припали Србији на -ић. После Првог светског рата део оних који су раније припали Бугарској прикључује се Југославији. Тада се усађује српска национална свест, говори им се да су Срби, мењају капе, уче школу на српском језику, доводе им учитеље и културу, отварају библиотеке, долазе српске књиге. У току Другог светског рата, када на ове просторе долази бугарска окупациона власт, и ови који су раније припадали Бугарској и они који су раније припали Србији морали су да промене презимена на -ов и -ев, и тако су се Пироћанци, као Бугари, уписивали у црквене књиге. Тај комплекс Пироћанце тера да доказују да су прави Срби. На питање како говоре, они обично кажу да говоре пиротски, а у другом наврату, ако се питање поново постави, они признају да говоре шопски. Поменути комплекс, по његовом мишљењу, доприноси да се одричу шопског идентитета и због тога свој говор називају пиротским. С друге стране, у Димитрограду, за свој, врло сличан говор, становници кажу да је шопски, односно да говоре шопски, у Бабушници да говоре лужнички, у Драгоману драгомански. Због свега тога постоје национални антагонизми између Пирота и Димитровграда. Ако се жели да се буде другачији, прави се што већа дистанца према ономе ко је сличан. Психолошки проблем, синдром малих разлика, учинио је да Пирот прави дистанцу према Димитровграду, а Димитровград мисли да Пирот хоће да га *ипрошизује*. (гр. III-11)

На питање како се у националном смислу изјашњава, Драган Колев није хтео одмах да одговори. Рекао је да делове и српске и бугарске и босанске културе осећа као своје и да осећа блискост са свим културама и нацијама Балкана. Он се осећа транснационално. Ипак, на моју молбу, открио је. Рекао је да су се његови родитељи и он изјашњавали као Југословени и да он нема озбиљног сазнања да припада ни српској ни бугарској нацији. Изјашњава се као Шоп и каже да је један од 120 људи који су се на попису 2002. године у Димитровграду тако изјаснили (они су се у статистици због малог броја водили као *осџали*, али је он овај податак сазнао незванично⁵). Како сâм каже, осећа да у себи има нешто архетипско шопско и шопске етничке корене, познаје шопску културу и феномен Шопа и бори се да они са својом културом чине богатство на балканским просторима (у том смислу помиње познато *шойско оро* и *шойску салаџу*). Иако се осећа као Шоп, Колев каже да се, ипак, не осећа и као Торлак. Говорећи о овоме, он долази до тога да су то ипак две групе, али, како сматра, он не зна довољно о томе у којој мери су оне блиске. На питање да ли зна Гојка Ранчића, јединог (или бар једног од веома ретких) Пироћанаца који су се изјаснили као Шопи, он духовито одговара да, ако постоје четири Шопа, то су онда Гојко Ранчић, Драган Колев, Шопен и Шопенхауер. Потом озбиљно додаје да он нема националну бугарску свест, не може да је прихвати (а по пореклу и презимену би требало) и једноставно се осећа као Шоп. Његов прелазак у Београд, где данас живи и ради, није утицао на промену овог његовог националног идентитета (опет понавља да у себи осећа неку врсту шопског архетипа). Сматра, и тиме правда недостатак бугарског идентитета код себе, да је бугарски идентитет код људи димитровградског краја *исфорсиран*, јер, ако се дубље уђе у проблематику, нема сва три елемента (когнитивни, конативни и емотивни) која су потребна за постојање нације. Сматра да су у Србији прави Бугари Павликанци, католици, који живе у Војводини. Даје информацију да се као Шоп у Београду изјаснио Бранимир Стојковић, професор

⁵ Са пописа становништва Србије 2011. године објављени су подаци о категорији *Осџали* и ту видимо да су се у Србији на овом попису као Шопи национално изјасниле 142 особе (www.popis2011.stat.rs, читано 25. децембра 2013. године).

на Факултету политичких наука. Такође, на постављено питање, даје информацију да је објавио пет-шест радова о Шопима у домаћим и страним часописима и да је то изазвало реакције и људи из иностранства. (тр. III-12)

Иначе, своје ставове о књизи *Торлак* Витомира Живковића, а и многе друге о проблематици везаној за Шопе и Торлаке (у овом разговору изнесене), Драган Колев изнео је и у приказу ове књиге под насловом *О Шопима и Торлацима* на бугарском језику (*За шопиите и торлациите*) у листу *Брајсџиво* (Колев, 1994). Овај текст је, вероватно, додатно иритирао локалну јавност у димитровградском крају. Објавио га је убрзо и на српском језику у часопису *Пиротски зборник* (Колев, 1995).

IV Реакције на промоције назива Торлак које је вршио Драган Колев

Своје учешће на једном скупу у селу Лукавица код Димитровграда 10. јула 2007. године (у вези са невладином организацијом Еврорегион *Стара њланина*) искористио сам и за своје, у овом крају прве прелиминарне, више информативне разговоре о Торлацима. Ови разговори нису снимани већ су оловком забележене изјаве казивача. Том приликом обавио сам разговоре са петоро казивача, тројицом из Димитровграда, који су били учесници скупа, и двоје из Лукавице, у чијем дому сам био смештен. Код свих казивача, већ на сâм помен речи Торлак, јављале су се негативне реакције, са националним и политичким конотацијама, и давани су одговори у којима је било садржано име Драгана Колева. Већ тада сам увидео да моја хипотеза да људи овог краја скоро ништа неће знати о овом називу није била на месту и да ће бити потребно да се у овом крају изврше детаљнија истраживања. Због тога сам касније у самом Димитровграду, као центру политичког живота овог краја, обавио више разговора у вези са овом темом, а управо овакве реакције су ме, као што сам и нагласио, навеле и на детаљан, горе приказан, интервју са Драганом Колевим. Видели смо који су, према његовим речима, били његови мотиви, а такође и последице тог његовог деловања, онако како их он види. Овде ћемо видети какве су те последице у очима оних који се са тим његовим деловањем нису слагали, како они реагују на назив Торлак, којим идентитетима су привржени и какав однос имају према другим идентитетима.

О Торлацима сам најпре разговарао са тројицом Димитровграђана: Николом Алексовим, тадашњим општинским координатором за израду пројеката у области туризма, Димитром Илијевим, сликаром, тадашњим директором Галерије у Димитровграду, и др Александром Иговим, ветеринаром, тадашњим општинским стручним сарадником за сточарство, лов и риболов.

Никола Алексов (Дим-2) рекао је да је назив Торлаци за становништво којем он припада први пут чуо од Драгана Колева, пре тога га никад није чуо. Објашњава да сви из овог краја, на питање шта су, кажу да су Шопи а не Торлаци. Као доказ да на овом простору живе Шопи а не Торлаци, износи да се, кад се играју шопске игре, говори: *Држ' се, земљо, Шой ње ѓази!* а не: *Држ' се, земљо, Торлак ње ѓази!* (значи да је овај узвик у игри за њега нешто више од обичног узвика, чак идентитетски маркер). Као одлику Шопа помиње фолклор, шопске игре, које су веома веселе и атрактивне и које играју и велики фолклорни ансамбли у Србији. Помиње и познату шопску салату. Поред Драгана Колева, према његовим речима, назив Торлак је афирмисао и Бранислав Лукић из Димитровграда, судија, чији је отац из околине Крушевца. Потврђује да људи димитровградског краја имају идентитетску дистанцу према Пироћанцима, због прихватања српског а одбијања бугарског и шопског идентитета, и то илуструје општераспрострањеним вицем у димитровградском крају да се после хемијског чишћења Пироћанца добија прљава вода и чист Бугарин. Он, без обзира на то што има и бугарски идентитет, прави дистанцу између Шопа и источних и северних Бугара. Каже да се Шопи разликују по менталитету од северних Бугара, који су *квлочни* и у току Другог светског рата су *квали* у селу Црвена Река, по чему је био познат *Туџа Буџарин*. Каже да људе из димитровградског краја, због њиховог бугарског националног осећаја, понекад повезују са овим догађајима, а у ствари људи овог краја су доброћудни, желе да се дистанцирају од тога и зато понекад радије кажу да су Шопи. Каже да перфектно говори и српски и бугарски, а да се *шойски језик* све више изобличава и губи. (тр. IV-1)

Димитар Илијев (Дим-3) рекао је да зна да је о Торлацима први писао књижевник Драгослав Манић Форски из Бабушнице и да се становништво димитровградског, годечког, драгоманског и софијског краја осећа Шопима (тр. IV-2).

Александар Игов (Дим-4) рекао је да је Драган Колев хтео да прикаже народ димитровградског краја као Торлаке, да је то била политичка игра, јер је Шоп била алтернатива приликом изјашњавања за Бугаре, и да је то било време српског национализма. Додаје да је Колев факултет завршио у Сарајеву, где му је предавао и Војислав Шешељ и где је са њим сарађивао. Потврђује и да је Колев био секретар Социјалистичке партије Србије (СПС) у Димитровграду. Каже да је пре Колева, за то да се становништво овог краја назива Торлацима, сазнао из књиге Косте Костића и, са дозом презира, наглашава да је Коста Костић своје презиме на -ов променио у презиме на -ић и да је на гробљу у свом родном селу, под својим српским именом и презименом, сахрањен поред свог оца који носи бугарско име и презиме – Васил Костов. У вези са идентитетом каже и да Димитровграђани суседне Трнчане зову Дерекулцима и разлику у говору илуструје примером: они кажу *вук*, за разлику од људи димитровградског краја, који кажу *влк*. (тр. IV-3)

У другом разговору о Торлацима саговорници су били брачни пар Славчо и Наташа Алексов из Лукавице (Лук-1, 2). Они су рекли да никада раније у овом крају нису чули реч Торлак. Према Наташеним речима, први пут су је чули од Драгана Колева, који је овај назив форсирао и, као социјалиста, био неомиљен. Колев је, према њеним речима, негирао да су људи овог краја Бугари или Шопи, а промовисао да су Торлаци. Славчо додаје да су касније схватили да то Срби убацују, јер Бугарима смета да се људи овог краја не зову Шопима већ Торлацима. Каже да се Драган Колев искомпромитовао као велики српски националиста и да је једини из гарнитуре социјалиста у Димитровграду до краја остао веран идеологији СПС-а (Социјалистичке партије Србије). Обоје кажу да је назив Шопи од како знају за себе општераширен и да се тако и осећају. Наташа Алексов каже да се неки људи из њиховог краја декларишу као Срби, неки од њих зато што се плаше, а већина их због тога сматра глупима. (тр. IV-4)

Две године касније, 4. августа 2009, опет сам обавио, али овог пута много детаљнији, разговор са Николом Алексовим из Димитровграда (Дим-2), који је и снимљен. Неке своје раније исказе је поновио, али добијено је и више нових података, који додатно осветљавају ситуацију у којој је своје место нашао и назив Торлак.

Вероватно због тога што је знао да је циљ разговора, пре свега, био сакупљање података о торлачком идентитету, на самом почетку разговора, у току давања личних података, на моје питање о пореклу, при чему сам мислио на село порекла, он наглашава да му је порекло шопско. Каже да је Шоп, да су људи од димитровградског до софијског краја Бугари који припадају шопском племену и да се тако и представљају. Реч је, по његовом мишљењу, о номадском племену које се ту населило. У Бугарској су Шопи у софијском крају, у који спадају и већа места Годеч, Драгоман и Сливница, а и трнски крај. У Србији Шопи су у димитровградском крају, који обухвата старопланински део и области Бурел и Дерекул (који је део трнског краја), и у пиротском крају, мада су се Пироћанци одрекли шопског и бугарског идентитета и своја презимена, на пример, Манчев, Ранчев, Панчев, која имају у основи класична имена овог краја – Ранча, Манча, Панча, променили у Ранчић, Манчић, Панчић. Он, знајући за циљ разговора, наглашава да се језик људи овог краја зове *шойски језик*, а никако торлачки. У том циљу понавља и оно што ми је рекао две године раније, да се у играма из овог краја каже: *Држ се, земљо, Шой ње љазу!* а не: *Држ се, земљо, Торлак ње љазу!* За реч Шоп зна од рођења и каже да свој матерњи језик људи овог краја зову шопским а не бугарским. Чак имају жељу да се направи шопска граматика и да се у овом крају и званично прича шопски, ни српски ни бугарски. Нове генерације не знају бугарски, већ од рођења почињу да говоре шопски, те се од Димитровграда до Софије комуницира на шопском. Поново понавља да се у овом крају нигде не појављује назив Торлак и да му није јасно откуд таква идеја да се он везује за овај крај. Пошто је у овом делу Балкана историја била бурна, Шоп је, по његовом мишљењу, напаћен човек, а мука га је натерала, да би преживео, да буде и врло опрезан и мудар, лукав и довитљив. Шоп је велики шалљивција и често се шали и на свој рачун, али наменски, кад тиме остварује неки циљ. Веома је радан и штедљив. Препознатљив је и по веома темпераментним шопским играма, које свуда изазивају аплаузе. Шоп је добронамеран и своју муку жели да олакша игром и песмом. Једна од одлика Шопа је говор. Каже да га Пироћанци зову пиротским, а то је, у ствари, шопски. Каже и да га Пироћанци кваре мешањем са српским језиком. Шопски он дефинише као српско-бугарски са много варваризама и турцизама. Није ни срп-

ски ни бугарски, већ је негде на средини, има елементе и једног и другог. Каже да је управо то разлог да за себе кажу да су Шопи, јер не знају коме су ближи, Србима или Бугарима. Шопи су словенско племе. (тр. IV-5)

Никола Алексов каже да је реч Торлак чуо у време политизације етничког идентитета, од стране једне групе, боље рећи од једног појединца, Драгана Колева, који је, према његовом мишљењу, тиме желео да добије политичке поене. Када је хтео себе у неком смислу да докаже, изјављивао је да су људи овог краја Торлаци и да је он Торлак. Такве изјаве је давао и судија Бане Лукић, пореклом из централне Србије, који је у тренутку разговора радио у Пироту. Никола Алексов је у једном вербалном дуелу натерао Лукића да призна да једе шопску салату а не торлачку. Све то што се у вези са називом Торлак дешавало, према његовом мишљењу, било је део неке политичке игре. Реакције народа су, према његовим речима, биле жестоке, било је о томе и у *Брајсџиву*, листу на бугарском језику (вероватно мисли на приказ књиге *Торлак* Витомира Живковића, који је написао Драган Колев). Нико није желео то да прихвати, зато што највећи број људи до тада није ни чуо за тај назив. И он сâм је један од њих. А ови су тај назив потенцирали. Није му јасно шта је Колев тиме хтео. Пита се да ли је, можда, на тај начин, као члан Социјалистичке партије Србије, хтео да се приближи свом политичком врху у Београду. Никола Алексов каже да није члан ни једне партије, али открива и да је антикомунистички расположен – својевремено му је нуђено, али је одбијао, да се учлани у Савез комуниста, јер му је отац после резолуције Информбироа из политичких разлога био два пута затваран. Због ових породичних искустава Никола никада није хтео да буде члан било које партије. Пошто се пре тога већина људи овог краја изјашњавала као Југословени, он мисли да је циљ убацивања идентитета Торлак био да се, на неки начин, становништво овог краја асимилује. По његовом мишљењу, Шоп је алтернатива за национално изјашњавање. Такве ставке у попису за изјашњавање нема, али он се изјашњава као Шоп. Каже да између Шопа и, како каже, правог Бугарина, из источне Бугарске, има много разлике у менталитету, говору и фолклору. Шопске игре су много темпераментније и веселије него, на пример, игре у Добруци. Он се национално изјашњава као Шоп, а Шопима се осећају и они из димитровградског краја

који се национално изјашњавају као Бугари. Каже да нико званично још не признаје Шопа. Многи би се радо изјаснили као Шопа, али због тога што носе бугарска презимена, на -ов, када их питају да ли су Срби или Бугари, они се определе за бугарски национални идентитет. (тр. IV-6)

Никола Алексов тврди да Драган Колев није промовисао назив Шоп, већ само назив Торлак. Каже да се највећи део становништва Димитровграда због тога Колеву смејао. Мисли да је он, пошто је тиме што је радио много изгубио, побегао из димитровградске средине и сада због тога живи у Београду. Иронично се пита зашто није остао у Димитровграду кад је био тако велики Торлак, зашто није остао да направи торлачку културну револуцију. Понавља да је тада први пут чуо за то да је он сâм Торлак и да су, уопште, становници овог краја Торлаци. За такав назив раније није чуо. Касније, када је почео да ради у области туризма и због тога путовао, сазнао је да у тимочком крају и у старопланинском делу северозападне Бугарске има људи који се осећају као Торлаци. Он не зна шта реч Торлак значи и не жели да зна, јер је та реч за њега увреда. Пита се откуд да се то прикачи људима његовог краја. Као што се често говори и то да су Бугари монголско-татарског порекла, а он зна, и по антрополошким карактеристикама види, да нису. Није му до краја јасно откуд везивање назива Торлак за његов крај и коме је то ишло на руку. Он мисли да је то убачено да би се људи димитровградског краја србизовали, да је политика је у питању, а да Колев тиме није постигао никакав ефекат, већ контраефекат. Каже да у Димитровграду нико није прихватио торлачки идентитет, сви се међусобно зову Шопима а не Торлацима. Он се осећа као Шоп и поноси тиме што је Шоп, као и својим језиком, фолклором, националном кухињом и свим другим што је из тог краја. Опет потврђује да одликом Шопа сматра шаљивост, да они животне тегобе подносе кроз шалу и песму. (тр. IV-7)

Велики део разговора са Николом Алексовим посвећен је односу Бугара-Шопа из Димитровграда према Пироћанцима, с обзиром на то да су они група са којом је однос *ми—они* најинтензивнији. Он каже да између Пирота и Димитровграда постоји велики ривалитет. Димитровграђани сматрају да су Пироћанци, на неки начин, издали свој идентитет зато што су своја презимена променили са -ов на -ић, а у ствари су исти као Димитров-

грађани. Он поново прича виц, који ми је испричао и две године раније: кад се одведе Пироћанац на хемијско чишћење, добија се много прљава вода и чист Бугарин, односно Шоп. Каже да Пироћанци неоправдано намећу свој имиџ, проглашавајући локални фолклор пиротским. Они покушавају да брендирају пиротско јагње, а то је, у ствари, не пиротско већ старопланинско јагње. Исто тако и качкаваљ није пиротски већ старопланински. Димитровграђани се не слажу са брендирањем под фирмом пиротски. Пироћанци су, по мишљењу Алексова, егоисти, лицемери и квази локалпатриоте. Мисли и да су превртљиви и да се лако продају, те да би, ако би им се понудило нешто боље, пристали да се одрекну и свог пиротског идентитета. Они, по његовом мишљењу, не воле свој крај као што Шопи Димитровграда воле свој Шоплук. Дешава се у унутрашњости Србије да Димитровграђане, односно Цариброцане, како они себе зову, називају Пироћанцима, али за њих је то увредљиво и они то одмах одричу. Он каже да Димитровграђани са Пироћанцима немају ништа заједничко – Димитровграђани су мирољубиви и дружељубиви а Пироћанци су у целој Србији и шире познати као шкртице и рачунџије. Каже да је на студијама у Београду имао колеге Пироћанце који никада нису хтели да чисте пићем, из интереса се зближавају с човеком а после му окрену леђа и не познају га. Испричао је један од вицева везаних за Пироћанце као шкртице – Пироћанац је, када му је дошао кум у госте, певцу одсекао једну ногу и припремио ручак за кума. Између Пироћанаца и Шопа, према његовом мишљењу, постоји драстична разлика. Ипак, додаје да ни Шопи нису баш широке руке, јер је поднебље сиромашно и увек се на овом простору живело тешко, морало је да се води рачуна о економичности, тако да између Шопа и Пироћанаца у овом смислу има извесних сличности. (тр. IV-8)

На крају разговора Никола Алексов је рекао да не зна шта значи реч Шоп, али да је читао да *прави Бугари*, они из централне и источне Бугарске, Шопа доживљавају као неписмене и глупе. У Бугарској, кад неко жели некога да увреди, каже му да је *дрвник* или *Шоп*. Он каже да такву ситуацију није имао, јер се уз шалу снађе у свакој ситуацији и управо због тога је прави Шоп. Мисли да је слика централних и источних Бугара о Шопима погрешна.

Шопи су, према његовом мишљењу, били номадско племе, које се лоцирало од Софије до Пирота, у планинским областима, па су источни (како он каже – културнији) Бугари Шопе, због живљења у планинама, сматрали дивљацима, глупима и ограниченима. Али, он себе не доживљава тако, увек се, и у Србији и у Бугарској, успешно сналазио и себе не сматра глупим. (тр. IV-9)

Током разговора, који је вођен у ресторану испред граничног прелаза Градина у којем је Никола Алексов у то време радио као управник, наишао је конобар Бобан Рајков из Градиња (Град-1), кога је он позвао и са којим је тада обављен разговор. Овај разговор је завршен тиме што је и овај казивач рекао да не зна ко су Торлаци, да то није идентитет његовог краја и да га нико у његовом крају не би прихватио (видети: Крстић 2019, стр. 7, 24). Алексову је било веома драго што је овај казивач, не знајући шта је он који тренутак пре тога говорио, његове речи потврдио. Када је видео реакције Алексова, овај казивач је додао да нико у његовом крају неће да каже да је Торлак, јер апсолутно не зна шта је то, саркастично постављајући питање да ли је то нешто што се једе или пије. Алексов понавља да су људи овог краја само Шопи. Неки из овог краја, укључујући и њега самог, чак би се и увредили ако би били названи Торлацима. Он се пита откуд тај назив њима да се да. Поново наглашава и да нема ништа ни са онима који се сматрају правим Бугарима, потомцима Атиле, који су мали, здепасти, црни, длакави, са великим зулуфима. У његовом крају, напротив, нема изразито црних, сви су кестењести, чак плави. (тр. IV-10)

У даљем разговору питао сам Алексова, пошто је он тврдио да је његово мишљење о Шопима и Торлацима у Димитровграду преовлађујуће, какав би став о овим питањима имали припадници бугарске партије у овом граду. Он ме упутио на Небојшу Иванова, изразитог и у Димитровграду водећег бугарског националисту, и у току разговора безуспешно покушавао да ме са њим повеже. Према његовим речима, он је човек који, без обзира на то што други имају званичне функције, у суштини руководи овом партијом. Каже да је он отишао у крајњи национализам, који већина људи овог краја, с обзиром на то да су по менталитету мирољубиви, не жели. Он је крајњи националиста, нешто као Војислав Шешел у улози српског националисте. На питање да ли се и Иванов осећа

као Шоп, Алексов је рекао да мисли да Иванов то неће рећи. Већина људи то каже, јер мисле да су негде на средини између Срба и Бугара, а он сигурно неће рећи да је негде на средини, представиће се као прави Бугарин. (тр. IV-11)

Никола Алексов је испричао и један случај који се десио када је једанпут, као директор Туристичке организације Димитровград, заједно са представницима туристичких организација источне Србије, био у Белоградчику, у северозападној Бугарској. Домаћини су већ знали да је ту и један припадник бугарске националне мањине у Србији и он је све интервјуе медијима давао на бугарском. Рекао је да је бугарског порекла, тачније Шоп, и да ће пробати да буде мост сарадње између Србије и Бугарске (и он дакле, као и Драган Колев, Шопе сматра прелазном групом која треба да буде *mosti saradnje* између Срба и Бугара). Тадашња директорка Туристичке организације Књажевац, иначе пореклом Српкиња из Хрватске, тада припадница Демократске странке Србије, пришла му је и због тога негативно реаговала, мислећи да под шопским плаштом он у ствари хоће новац Европске уније да приграби за своју општину. То сматра веома негативним. (тр. IV3-12)

С обзиром на то да је радио у Туристичкој организацији, питао сам Николу Алексова да ли мисли да назив Шоп може да се брендира. Одговорио је да мисли да може. Испричао је један свој покушај да то учини. Када је једном приликом, у организацији Туристичке организације Србије, на некој страни телевизији пуштен туристички спот о Србији, у позадини је емитована мелодија песме *Пошла Тројанка на воду*, из димитровградског краја, која је у овом крају изузетно популарна и која се, према његовим речима, у овом крају сматра *шойском химном*. Говорећи о том споту, једна новинарка београдског листа *Вечерње новости* написала је да је то српска косовска песма. Он је реаговао – позвао је новинарку, објаснио јој да је то шопска песма из димитровградског краја, а пошто је она рекла да ће то да провери, он ју је позвао да дође у шопски крај, да песму чује уз ракију и старопланинско јагње. Послао јој је и историјат те песме, јер се она заснива на истинитом догађају из овог краја. Каже да је тако новинарку убедио да је ова песма шопска а не косовска. Без ове песме у овом крају не пролази ни једно весеље. Каже да је то једина песма која је одлика овог краја.

Потом, на питање да ли има народних кола која су одлика овог краја, он набраја нека, наглашавајући да су баш шопска. Уз њих се и јавља узвик: *Држ се, земљо, Шой ѿе ѿази!* (опет наглашава да се не каже ...*Торлак ѿе ѿази*). Он, међутим, потврђује и да се ова кола не играју на веселима већ их само играју локални фолклорни ансамбли. Онда помиње и кола која се играју у народу, али она *зазвуче шойски* само ако их свирају локални дувачки оркестри са водећом трубом или кларинетом (који се *на шойском* зове *карне*) или уз старе инструменте *кавал* или *дугучлѐ*, а никако уз савремене инструменте, синтисајзер и хармонику. (тр. IV-13)

V Одјек ѿромоције ѿорлачкој иденѿиѿиѿеѿа код ширих слојева сѿановниѿиѿва

У прошлој свесци *Пироѿској зборника* већ сам изнео три примера утицаја књига Косте Костића и Витомира Живковића на представнике ширих слојева становништва овог краја (Крстић, 2019, стр. 13-14, 44-45), а износим их и сада. Један пример како је књига Косте Костића утицала на појединце из димитровградског краја у вези са торлачким идентитетом забележен је у селу Браћевци (село суседно Славињи, из којег је Коста Костић), од Илка Димитрова (Бра-1), са којим сам у Браћевцима разговарао 19. јула 2007. године и који се изјаснио као Шоп, по националности Бугарин. Он је рекао да, док ову књигу није прочитао, није знао да је и Торлак. Пре тога овај термин није чуо. Пита се, у шали, како ће се звати становници његовог краја ако још неко напише књигу. (V-1) Иван Иванов из Димитровграда (Дим-5), тадашњи директор Библиотеке у Димитровграду, са којим сам у Димитровграду разговарао 14. августа 2007. године, рекао је да је и раније чуо термин Торлак, а да се поново са њим срео приликом промоције књиге Витомира Живковића у Димитровграду и приликом њеног каснијег читања. Он потврђује да се нико у димитровградском крају не осећа Торлаком. (V-2) Радиша Крстић из Беле Паланке, књижничар Библиотеке у овом граду, иначе пореклом из села Дивљана (Див-1), са којим сам у Белој Паланци разговарао 13. августа 2007. године, рекао је да у народу његовог краја термин Торлак не постоји и да не зна шта он означава, али се са њим срео преко књиге Витомира Живковића, коју је Библиотека добила. (V-3)

Године 2007, 14. августа, обавио сам разговор и са Весном Николов из Димитровграда (Дим-6), археолошкињом која води Завичајну музејску збирку при димитровградској библиотеци. Њени одговори, чини ми се, такође могу да илуструју покушаје оживљавања торлачког идентитета у овом крају. Весна Николов се на почетку разговора без дилеме изјаснила као Бугарка. (тр. V-4) На питање ко су то Шопи, она је, као и неки други казивачи који су читали литературу о овим питањима, дала одговор да је то етничка група која живи у западној и северозападној Бугарској и источној и југоисточној Србији, од Видина на Дунаву до Македоније и од Софије до Ниша. (тр. V-5) На питање да ли зна за реч Торлак, она ју је одредила као назив за део шопског становништва које живело на простору данашњег Димитровграда и околине. О пореклу назива чула је неколико варијанти, а њој је најприхватљивија варијанта да је од назива *џорло*, место где је чувана стока, тор. Ипак, она потврђује да се у овом крају за овакво место не каже тор или торло, већ *јејреќ*. О томе да су становници њеног краја Торлаци, читала је у књизи Витомира Живковића, каже да ова реч у народу није присутна и да људи овог краја за себе неће рећи да су Торлаци већ Шопи. (тр. V-6)

Весна Николов потврђује да је поводом промоције књиге Витомира Живковића *Торлак* био организован и округли сто и да је било полемике која се пренела и на локалне медије. Она мисли да је неко смишљено покушао народу овог краја да наметне назив Торлак, а народ овог краја себе сматра Шопима. Пита се да ли је реч о политичкој подвали или су то покушали етнолошки дилетанти. Преноси да се у народу Димитровграда негодовало што су неки са стране дошли да им причају шта су они, а они већ знају да су Шопи. Она зна да је Драган Колев учествовао у овој причи, али се не сећа какве је ставове заступао (или не жели негативно да прича о Колеву због тога што јој је био директор). Она не зна да ли и где постоји становништво које се идентификује са називом Торлаци. Каже да је Живковић дошао до закључка да је назив Торлаци некада био општераспрострањен, али да су га, због његове пежоративности, људи овог краја потиснули. Он сада жели да га врати, али људи овог краја за тај термин не знају, чак ни за реч тор. (тр. V-7)

Синиша Мануилов из Височких Одороваца (ВО-1), са којим сам у његовом селу разговарао 18. јула 2007, изјавио је да су Торлаци Шопи, односно да Шопи воде порекло од Торлака. Он, међутим, додаје да је то измислио неки историчар коме не зна име и да се Шопи и Торлаци потенцирају да би се угрозио идентитет бугарске националне мањине у димитровградском крају. (тр. V-8)

Актуелизовање назива Торлак у димитровградском крају довело је и до његовог коришћења у локалној штампи. Осим поменутих приказа књиге *Торлак* Витомира Живковића у листовима *Слобода* и *Брајсџиво*, нашао сам још један пример, у којем се књиге Витомира Живковића и Косте Костића не помињу, али да се овај термин користи захваљујући томе што су га оне за овај крај актуелизовале. У свом новинском чланку на бугарском језику „*Висока*“ *џолиџика мале џарџије* (на бугарском: „*Висока*“ *џолиџика на малка џарџија*), објављеном јуна 1994. године у листу *Брајсџиво*, Венко Димитров критикује Демократску странку Бугара у Југославији што, по његовом мишљењу, тенденциозно тражи примере обесправљености бугарске мањине у Југославији. У тексту, у којем набраја висока права бугарске националне мањине у области информисања, културе и религије, један од одељака назвао је: *Од „Шоџа“ и „Торлака“ до докџора наука*. После података којима жели да покаже да је културни живот овог краја на доста високом нивоу, он овај одељак закључује речима из којих се види да се за становништво тог краја користе речи Шопи и Торлаци и то у пежоративном смислу, као за примитивно и културно заостало:

Једном речју – ми смо национална групација на изванредно високом културном нивоу. Од „Шопа“ и „Торлака“ – назива за становништво у нашим крајевима, познатих као појмови за примитивизам и општу културну заосталост, током последњих сто година, а нарочито током последњих педесетак година, то исто становништво, као бугарска мањина у Југославији, постало је познато као појам за националну групацију на високом интелектуалном нивоу. Да ли је могла такву општу интелектуалну трансформацију, такав културно-образовни препород, да оствари национална групација чија су национална права ограничена и нарушена, која је, једном речју, национално обесправљена. [превод са бугарског Д.К.] (Димитров, 1994)

Венко Димитров је овде, у ствари, за циљ свог текста искористио пежоративне конотације назива Шоп и, поменутиим књигама реактуелизованог, назива Торлак, које се ту и тамо јављају у и народу и у литератури.

Приликом боравка на терену у околини Димитровграда регистровао сам и усамљену, али веома занимљиву појаву, која је највероватније производ покушаја реактуелизовања назива Торлак књигама Косте Костића и Витомира Живковића, али нисам успео да јој осветлим личне мотиве, без обзира на то што сам за њима на терену трагао. Наиме, приликом истраживања у Димитровграду и околини сазнао сам да у селу Трнски Одоровци, у димитровградском крају (дакле, не према Старој планини већ супротно, у долини реке Јерме), постоји продавница која носи назив *Торлак*. Највише због тога, 4. августа 2009. године, са сарадницима и водичима на терену Драганом Колевим и Драгољубом Златковићем, нашао сам се у овом селу. На жалост, продавницу нисам нашао, нити бар натпис бивше продавнице. Ипак, од казивача Ивана Мицева (ТО-1), на кога смо случајно наишли, забележио сам сведочење да је продавнице заиста било, да ју је отворио Петар Петров, који је дуго радио у Аустралији, тамо се оженио црнкињом из Кеније, са њом и дететом се вратио у село, држао продавницу под називом *Торлак*, а затим је угасио и у Димитровграду отворио друге две продавнице, такође под истим називом. Иван Мицев није могао да ми потврди откуд идеја Петру Петрову да у свом родном селу отвори продавницу баш под овим именом, али претпоставља да је Петар негде чуо да су људи овог краја Торлаци. На жалост, због недостатка времена за даља теренска истраживања, нисам стигао да потврдим да ли у Димитровграду заиста постоје продавнице са називом *Торлак* и да у вези с тим обавим разговор са Петром Петровим.

ЗАКЉУЧАК

И после свега изнетог, да сумирамо и закључимо.

Године 1994, у пиротском крају у ширем смислу, на локалном плану, појављују се (и дистрибуирају и промовишу) две књиге – Косте Костића *Прилој еџиноисторији Торлака* и Витомира Живковића *Торлак*, којима се врше покушаји оживљавања термина

Торлак као назива за овај крај. Неки појединци из општина Пирот, Димитровград и Бела Паланка за то да се становништву којем они припадају приписује назив Торлаци сазнали су управо из ових књига. Оне су се појавиле у постсоцијалистичко време распада Југославије и актуелизовања националних идентитета на целом њеном простору, па и у овом крају, у којем су, због честих промена граница у новијој историји и постојања бугарске националне мањине, идентитетска питања од раније већ била веома осетљива тема. Ове књиге, и саме настале као последица те сложене приче, дале су јој нову епизоду.

Из казивања сазнајемо да идентитетски проблеми на овом простору вуку корене још од Берлинског конгреса 1878. године, када је Пирот са околином остао у Србији а Димитровград у Бугарској. У време постављања границе са обе њене стране, због недостатка јасно издиференциране националне свести, становници су се изјашњавали и као Срби и као Бугари. Националне пропаганде су потом чиниле своје, те су граничне линије држава постале и граничне линије различитих националних свести. У време Првог светског рата у Пирот долази бугарска управа и на простору на којем је већ рађено на формирању српске националне свести намеће бугарску националну свест. После Првог светског рата, Нејским споразумом, Димитровград и околина су прикључени Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и српска управа на простору на којем је већ формирана бугарска национална свест намеће српску националну свест. У току Другог светског рата у Димитровград и Пирот се враћа бугарска управа која поново захтева и бугарски национални осећај. После Другог светског рата ова подручја постају део социјалистичке Југославије и, док се у Пироту негује српска национална свест, уз стални комплекс да због прелазности своје етнокултуре, а и због неких историјских чињеница, становници Пирота и околине нису довољно добри Срби, у димитровградском делу остаје бугарска свест и презимена на -ов, али се, као модус за решавање осетљивог питања идентитета, на пописима појављује масовно посезање за, тада у држави пожељним, идентитетом *Јуџо-словен*. Идентитет ипак остаје болно питање, па неки мењају своја презимена са -ов на -ић, тако мењајући и свој идентитет из бугарског у српски.

Са распадом Југославије у Димитровграду се појављује бугарска национална партија, а и огранци српских национално одређених партија, те долази до националистичког набоја. Националисти се недвосмислено одређују за једну или другу националност (много мање за српску). Најшири слојеви становништва, због својих презимена на -ов, што се испоставило једним од највећих маркера, симбола, бугарског идентитета на овом подручју, изјашњавају се као Бугари, али су свесни и своје етнокултурне, пре свега језичке, прелазности. У локалној средини је у свакодневној употреби *шойски ѿговор*, који није близак ни српском ни бугарском књижевном језику. Уз то, живљење у Југославији донело је саживљеност са овом државом, а удаљило их од бугарске државе. Многи, иако се изјашњавају као Бугари, Бугаре из централне и источне Бугарске осећају као другачије. Тако, када је реч о идентитетском осећају, имамо ситуацију да се: 1. неки осећају као Бугари а минимизирају своју шопску регионалну припадност које су свесни; 2. да се највећи број изјашњава као Бугари, али им је доста јак шопски регионални идентитет; 3. да се мањи број чак и национално изјашњава као Шопи, али су притом наклоњенији бугарском националном идентитету; 4. да се неки изјашњавају као Срби, али им је доста јак шопски идентитет; 5. да се неки изјашњавају као Срби а минимизирају свој шопски идентитет којег су свесни; 6. да неки имају доста флотантну, неодређену, идентитетску свест. Имамо и казивање да би се многи изјаснили као Шопи, али се због бугарског презимена, као важног маркера бугарске националне припадности, ипак изјашњавају као Бугари.

Данас, због претежне бугарске националности у Димитровграду и околини а скоро апсолутне српске националности у Пироту и околини, између ова два града (која су удаљена свега двадесетак километара) постоји антагонизам. Иако су на истом етнокултурном и језичком подручју, Пироћанци, са јаком дистанцом и подозривошћу према бугарској нацији, Димитровграђане сматрају Бугарашима, а Димитровграђани Пироћанце као превртљиве егоисте који се из снисходљивости и користи одричу свог шопског и бугарског порекла и који, као већи и доминантнији, врше *йиройшизацију* Димитровграда (тако што уместо придева *шойски* намећу придев *йиройски*, на пример, за говор).

У оваквој ситуацији, са идентитетским бременом, које мање-више носи сваки становник овог краја, највероватније подстакнут сазнањем да су житеље његовог села с друге стране Старе планине, где су често одлазили као дунђери, називали Торлацима, а и сазнањем да се и у литератури становништво ових простора назива Торлацима, Коста Костић у својој књизи потенцира и ревитализује овај назив. Да су, можда, неки и прихватили овакво мишљење, показује то што је један повратник из иностранства својој новоотвореној продавници дао име *Торлак*. С једне стране, као непознаница већини становништва овог краја, а с друге, пласиран од стране човека који је своје бугарско презиме и национални идентитет променио у српске, термин Торлак је у локалној димитровградској средини схваћен као српско подметање са циљем одвајања од бугарског, па и шопског, идентитета.

Витомир Живковић, такође од детињства оптерећен идентитетским бременом, са српским националним осећајем али свестан етнокултурног јединства становништва са две стране државне границе, прелазности локалне етнокултуре и некадашњег недостатка и скорог наметања националних свести од стране националних пропаганди, добар познавалац и српских и бугарских прилика, склон писаној речи и упознавању са локалном прошлошћу, опредељује се, такође, за ревитализовање регионалног назива Торлак. За овим термином је посегао под утицајем литературе, из сазнања да је становништво овог краја са стране називано Торлацима, да му је основна карактеристика сточарско занимање које се може повезати са овим појмом, а и из потребе да за особено становништво нађе особени назив, ужег значења од термина Шопи, за који је већ из литературе имао информацију да покрива већи простор централног Балкана. Међутим, он сâм каже да се регионално (локално) не осећа Торлаком (а ни Шопом), већ Пироћанцем. Дајући себи задовољавајуће одговоре, он је својом књигом другима пружио узнемиреност. С једне стране, у пиротском миљеу, сматрајући торлачки идентитет као опасност за српску националну свест, локални интелектуални кругови реагују организовањем симпозијума, на којем је презентован наручен рад који доказује турско порекло и пежоративност ове речи. С друге стране, у Бугарској Живковића помињу као великосрбина који пласирањем овог идентитета жели Бугаре да одвоји од бугарског националног идентитета. С треће

стране, његова књига се промовише у Димитровграду, и то оставља озбиљне импликације, иако аутор са промоције одлази мислећи да она није изазвала неке посебне реакције.

Но, у вези са реакцијом на термин Торлак поводом ове промоције у Димитровграду, морамо се вратити мало уназад. Пореклом из околине Димитровграда, али рођен у Босни, где је и живео и школовао се, после избијања рата у овој бившој југословенској републици у Димитровград се, са југословенским националним осећајем и левичарским опредељењем, враћа Драган Колев. Одмах улази у локални јавни живот као председник Општинског одбора, у држави и на локалу тада владајуће, Социјалистичке партије Србије (СПС) и као директор градске Библиотеке. Дочекује га напета идентитетска ситуација – тек основана Демократска странка Бугара у Југославији (ДСБЈУ) покреће питања мањинских права Бугара и питање ревизије Нејског споразума, по којем је овај крај 1919. године припао Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Националистичке српске снаге реагују преко Српске радикалне странке (СРС) и Српског покрета обнове (СПО). Нестала је Југославија, па се губи смисао алтернативног изјашњавања становника овог краја као Југословена. Бугарско питање у Југославији постаје и међудржавни проблем. Као човек који је дипломирао и магистрирао политичке науке, а затим се у Институту за националне односе у Сарајеву бавио међунационалним односима, Драган Колев активно улази у поменуту причу. Ту уноси своју приврженост југословенској (можемо рећи и српској) страни и шопском идентитету, а отуђеност од бугарског националног идентитета (сматра да је бугарски идентитет *исфорсиран*), без обзира што је пореклом из зоне са претежним бугарским националним осећајем и носилац бугарског презимена. Покушава деловањем да иде ка разговору о проблемима – организује српске и бугарске програме, а и трибине и промоције везане за идентитет овог краја. Као тема су се појавили и Шопи. Како сам признаје, Колев се на попису, као још 120 Димитровграђана, национално изјаснио као Шоп. Покушава да развије причу о посебности Шопа (чак их и етногенетски сматра посебним, као наследнике Трибала, прелазног становништва између Илира и Трачана). Види их као потенцијал, будући мост сарадње између Срба и Бугара. У овом смислу пише и радове о Шопима. Укључује се у доказивање да је матерњи језик људи овог краја шопски а не бугарски

књижевни (због чега је ишао у Женеву). Тиме је на себе навукао непријатељство ДСБЈУ, националистичких кругова у Софији, па и бугарских државних представника, тачније амбасадора Бугарске у Србији. Они га оптужују да врши *шојизацију* Бугара у Србији. С друге стране, у локалној средини га подржавају СПС, СПО и СРС.

Пласиран књигом Косте Костића, човека из димитровградског краја који је свој идентитет променио из бугарског у српски, термин Торлак је у овом крају, где већина становника има бугарски национални идентитет, међу локалном друштвеном елитом добио негативну конотацију. Пласиран поново на промоцији књиге Витомира Живковића, коју је у градској Библиотеци организовао Драган Колев, који је у локалној средини означен као антибугарски оријентисан, овај термин у појединим круговима добија изразито негативну конотацију. Због тога помен овог термина у овој средини углавном изазива негативну реакцију у којој се прво помиње име Драгана Колева, са оптужбама да је био СПС-овац и да је покушао овај идентитет да пласира да би локално становништво одвојио од бугарског и шопског идентитета, односно да је вршио *џорлакизацију* Бугара и Шопа. Јавила се апсурдна ситуација. С једне стране, Колева бугарски националистички кругови, окупљени око ДСБЈУ и повезани са националистима и државним органима у Бугарској, оптужују за *шојизацију* бугарске националне мањине, да жели да је одвоји од свог бугарског националног идентитета. С друге стране, њега, који у ствари има јак шопски идентитет и који се, чак, и на попису национално изјаснио као Шоп а назив Торлак му ништа не значи већ га је само уважио као нешто што се јавља у литератури и о чему је неко писао, шири слој становништва оптужује за *џорлакизацију* Шопа, за одвајање од шопског (а тиме и бугарског) идентитета. Тако у пракси имамо велику нетрпељивост према њему, са поменутим оптужбама, чак и од стране таквих појединаца који су се, као и он, на попису изјаснили као Шопи, који имају исто мишљење о Пироћанцима везано за њихово одвајање од шопског и стално доказивање српског идентитета, који такође сматрају шопску културу и језик особенима, који такође носе бугарско презиме, али са осећајем дистанце према Бугарима средишње и источне Бугарске, који исто као и он сматрају да Шопи треба да буду мост сарадње између Срба и Бугара. Овакви појединци

су убеђени да је Колев промовисао термин Торлак а не Шоп, да је имао злу намеру да термин Шоп замени термином Торлак. Они термин Торлак за означавање њиховог становништва доживљавају као увреду. Тако је назив Торлак, са негативном конотацијом, у димитровградском крају трајно везан за име Драгана Колева. Под притиском локалне средине, са променом државног режима 2000. године, Колев, са горким укусом у устима, са породицом одлази из Димитровграда у Београд.

Када је реч о идентитетским проблемима у пиротском и димитровградском крају, а и о употреби појма Торлак, веома је интересантан пример Гојка Ранчића из Пирота. Реч је о човеку који је богословско образовање, због промена државних власти у свом крају, стекао у богословијама и српске и бугарске цркве, који је у време Другог светског рата у пиротском крају почео да ради као свештеник бугарске цркве и због тога касније од владике српске цркве кажњен, па је свештенички позив напустио, који је имао потребу за познавањем прошлости и сопственог идентитета и који је због тога читао и регистровао податке ове врсте. На основу својих искустава и историјске и друге литературе, он је закључио да он није ни Србин ни Бугарин, већ Шоп. Шопи су, по његовом схватању, језички и уопште у етнокултурном смислу, прелазно, али и особено, становништво у односу на ове две нације, с тим што су, као и Македонци, ближи Бугарима, односно, како он каже, *буџароидни* су. Сматра да је српски идентитет у његовом крају *исфорсиран*. Ово своје схватање није крио, на попису је једини Пироћанац који се изјаснио као Шоп, и због тога је у локалној пиротској средини етикетриран као пробугарски настројен. И за њега су Торлаци део широког шопског подручја, поистовећује их са носиоцима тимочко-лужничког говора у Србији и Бугарској, за разлику од носилаца јужноморавског дијалекта, који нису Торлаци али јесу Шопови (то зна и из литературе и на основу неких сведочења која је чуо од људи из југоисточних делова Косова). Ипак, каже да му садржај овог термина није довољно јасан и да није задовољан досадашњим одговорима које налази у литератури. Торлаком сматра подручје свог рођења и живљења, не осећа се Торлаком већ Шопом, али, када је чуо да у Минићеву код Књажевца постоји Завичајно друштво Тимочана–Торлака, учланио се.

Изнесени материјал илуструје веома специфичну, сложену и бремениту, можемо рећи и фрустрирајућу, идентитетску ситуацију у пиротском крају у ширем смислу (Пиротски округ), посебно на релацији Пирот–Димитровград. Узроци ове ситуације су: прелазност локалне етнокултуре у односу на два национална културна модела, посебно локалног говора у односу на два национална књижевна језика, недовољно издиференцирана и флотантна национална свест у време стварања националних држава, дугогодишње интензивне српске и бугарске националне пропаганде, више померања националних граница у кратком историјском периоду и притисци и једних и других власти да се национално идентификовање врши у складу са националним границама, на шта је локално становништво пристајало, укорењеност две различите националне свести код становника исте етнокултуре. Све ово је питање идентитета на овом простору учинило важном, бременитом, да поново кажемо, често и фрустрирајућом темом, која са собом неизбежно носи оптерећење и тензију. Највећа тензија је на релацији између Пирота, који је центар подручја становништва српског националног осећаја, и Димитровграда, који је центар подручја становништва бугарског националног осећаја. У овој атмосфери неповерења између различито национално опредељених, ни регионални идентитетски називи и идентитети не могу бити без националне конотације – они се стављају у контекст затегнутих националних односа. Кроз националну призму се посматра и назив Шопи, који становништво бугарског националног осећаја из околине Димитровграда масовно користи за своју регионалну идентификацију, сматрајући да он најбоље одражава прелазност њихове етнокултуре. Чак се јавља и појава да неки, који се, такође, осећају и Бугарима (пре свега због свог бугарског презимена, на -ов), почињу и званично, на пописима, да се национално изјашњавају као Шопи. Потпуно свесни прелазности и особености своје регионалне етнокултуре и свих поменутих историјских околности, и сами оптерећени идентитетом становништва свога краја, Коста Костић и Витомир Живковић у први план стављају назив Торлак (као назив за део становништва које се означава називом Шопи), и то на основу сазнања да су становници њиховог краја Торлацима означавани и у литератури и да су тако називани у данашњој северозападној Бугарској, где су одлазили да раде као

пољопривредни радници, слуге и занатлије. Међутим, пласирање овог назива, пошто је он непознат већини становника овог краја, у специфичној идентитетској ситуацији и атмосфери неповерења изазвало је бурне реакције. С једне стране, у Димитровграду оно је схваћено као подметање од стране српских пропагандиста ради одвајања од бугарског националног и шопског регионалног идентитета, а с друге стране, у Пироту је схваћено као опасно за српски национални идентитет, па је организована његова јавна стигматизација. Тако, иако Коста Костић и Витомир Живковић као писци нису имали никакве негативне и скривене намере, већ су, и сами притиснути идентитетским бременом, само изнели своја размишљања о локалном идентитету, а такође и Драган Колев, који је, у ствари, у циљу смањивања тензија, само хтео да покрене јавне и отворене разговоре о идентитету, овај назив у овом крају добија изразито негативну конотацију. Ипак, било је и појединаца који-ма је, иако се тако нису осећали и идентификовали, због њихових личних ставова у вези са локалним и регионалним идентитетом, био прихватљив. Један од њих је Гојко Ранчић из Пирота, који се учланио у Завичајно друштво Тимочана–Торлака, које постоји у другом, тимочком крају, а други је Петар Петров из Димитровграда, који је отворио продавнице са називом *Торлак*.

ТРАНСКРИПТИ ДЕЛОВА РАЗГОВОРА

Транскрипти делова разговора везани за одељак „Разговор са Витомиром Живковићем“ (I)

тр. I-1

Кр-1 – (...) А укупно... Укупно мој однос, што сам се решио да све то радим? Ја морам да вам кажем: ја сам дваес осмо годиште, четрдесет прве сам био завршио по ондашњем други гимназије, као сад шести основне, мени је изузетно тешко пало кад је... Прошли Немци, рат, јел, и ту доле на овом зиду преко пута, и сад стоји онај зид тамо, велика она... Плакате, на три језика: на немачком, на бугарском и на српском. И ја читам: Југославија више не постоји. Разбијена је и војнички и као држава, јел, тамо... И теби ти игра овде, дете, сваташ (...) И пролази то тамо, а отац ми остао у заробљеништво, у Немачку. Бугари овамо, стижу и тако даље, и терају деду и све ове овамо, сви у школу, и одједанпут учиш да ништа не знаш. Јер те они уче да ти не знаш ко си. „Ви сте то, ви сте

ово“, јер сад испáдамо онí стари Бугари, ја не знам, и све остáло, и тако. И не ми, него и тата и мама и баба и деда и прадеда и сви остáли и тако даље, и тако смо терали онó цело време, јел. Мене ме то, значи, терало да... А нигде... Нигде о нама. Основну школу смо завршили овде до четврти, дошли тамо у ону другу, као да се никад ништа није ни дешавало, јел тако? [...] И најтеже ми је пало, да се вратим сада на ово, да отпóчнем да радим рецимо „Крупац“, монографију, па после даље. Кад су ме убацили за дирéктора школе [...]. Драгољуб Златковић – А које школе? Кр-1 – Крупачке. Осмогодишње. Драгољуб Златковић – А, крупачке, да. Кр-1 – Да, али она је обухватала и Крупац, и Велико Село, Мали и Велики Јовановац, Трњану и Извор и Басáру. Па, знам, али ја сам имао осамсто ученика, четрдесетак наставника и учитеља, а био си и педагошки ти... орган, да вршиш и надзор. [...] И завичајна настава, тамо, рецимо у... Дошли Милован Манић (...) из Пирота, из огледне школе овде (...), па се спојили, овај тамо. Он нам држи огледно предавање и сви овако [пажљиво слушају]... Међутим, ја кажем: „Извините, али, све сте причали али ништа конкретно“, оно све тако. Онај мени каже: „Па, друже Вито, ја и појма немам, не знам шта да причам“. И онда сви колеге који су били тамо: „Па“ – каже – „и ми исто то радимо. Па, ми појма немамо. Па, онó нигде ништа нема. Па, ми ништа не знамо за (...)“. И ја онда им кажем: „Мораћемо да мењамо то“. И ја ўзнем и почнем историјат да скупљам овде. Драгољуб Златковић – Крупац? Кр-1 – Не само Крупац. И околине. И ја сам им до краја године одржао пе-шес предавања на ту тему, да их едукујем. А истовремено, један који је требало да полáже стручни испит учитељски, задужим га историјат школе [да обради] (...), да улазе у то. И ето тако сам почео, и тако сам истерао до краја, и мислим да сам доста ствари рашчистио.

тр. I-2

Кр-1 – [...] А нај ми је драже што сам успео да о тим стварима не говорим из националног рова. Јер по мени, Драгољуб [Златковић] се не бави тим темама, али они који се баве из нашега краја тим темама, и шире који се баве, још увек су у рововима. Балканским. А на Балкану нема места за олимпијске кругове. Јер, ако се праве олимпијски кругови, албански ће сигурно, зна се до куде је, српски до куде је, македóнски до куде је, бугарски до куде је, то се све испреплéта и нема места. Нема места за то. А тако се још увек учи. Да. Нема. На жалост, ево га, значи, још увек ври, распад Турске царевине и Аустро-Угарске. Још се није смирило. Ја тако видим, а да ли сам у праву, ви млади бићете живи па ћете да будете сведоци.

тр. I-3

ДК – Пошто сте путовали доста, кад одете у Београд или негде ван овог краја и питају вас „Ко сте? Шта сте? Одáкле сте?“, шта ћете да им кажете? Кр-1 – Ја сам редóвно свима одговарао ко сам и шта сам. ДК – Шта? Кр-1 – Да сам из околине Пирота, никад нисам реко да сам Пироћанац. ДК – Аха? Кр-1 – Свакоме сам ставио до знања. Јер за нас овде кад неко речé: „Пироћанац“, он је граци́нин а ми смо сеља́ци. ДК – Аха, добро. Кр-1 – Ми смо из околине. ДК –

Добро. Кр-1 – До Београда кад ме питају, значи ја сам из околине Пирота. Кад сам ишо даље од Београда, кад ме питају: „Одакле си?“, ја сам говорио да сам из околине Ниша. Јер, на пример, у Хрватској тамо нису могли да разликују Пирот и Прилеп. Јер сам, и то имам у сусретима, овај... Тамо, овај, у школи резервних официра кад сам био после у Мостару, и у Сарајеву, тамо, исто сам схватио да ти људи најмање знају ове крајеве.

тр. I-4

Кр-1 – Он није мого да свати да ми Пироћанци мушкарци носимо женска имена. [...]

тр. I-5

ДК – А где сте први пут чули за назив Торлак? Први пут где сте дошли до њега? Кр-1 – (...) За назив Торлак први пут сам чуо од, сада покојног, нашег чика Душка Ђирића... Учитеља из Лужнице, који је био... Драгољуб Златковић – Који је сакупио фолклор. Кр-1 – ...Једно време управник Музеја тамо, човек који се бавио такође проучавањем народног стваралаштва и прикупио свуда где мож' да дође до било каквих извора тамо. Од њега сам чуо негде седамдесетих година, значи... Драгољуб Златковић – Тек тад? Кр-1 – Ама, онда сам слушао. Јел онда сам чуо, ја сам прочитао Косту Костића „Торлак“, па ми је то било некако страно, ко зна шта је кад сам био ђак, рецимо, тамо. Али од њега сам слушао, онда, од чика Душка, да се цео овај предео овде звао то и то, ово је било Загорје [мисли на предео иза Старе планине], ово... А он је, у ствари, читао Милићевића, е то је знао. Е... ДК – Да? Кр-1 – ...Е, и сада, ја сам се значи, одлучио, кад сам дошао у пензију, да нешто овде радим. И то што сам испланирао, ево, ја сам то и учинио. [...]

тр. I-6

Кр-1 – Међутим, хоћу ово да нагласим код Торлака. Кад сте се јавили ја сам се спремио да вам то кажем. Видите ово: наши људи, одавде, се никада нигде нису представљали Торлацима. То да схватите. Али су увек кад га пита: „Одакле си?“ „Оди Торлачко“. Јер ово је био Сврљиг [показује руком према сврљишком крају], онај је бил оди Нишко, јел сватате, онај је били оди Трнско. А други су за њих говорили да су Торлаци. ДК – А ко је говорио? Кр-1 – Сваки, као што смо ми говорили за Сврљиж... за оне из Сврљига да су Сврљижани. Сврљижанин се никада није представио: „Ја сам Сврљижанин“. „Одакле си?“ „Оди Сврљишко“. А за нас он је Сврљижанин. Значи, ми смо за њих били Торлаци тамо где смо одлазили. Оди Торлачко смо долазили. Значи, ти наши преци су из Торлачко долазили тамо. ДК – Па, ко је, на пример, њих [тако] називао, јел знате за примере? Кр-1 – За примере? За пример могу да вам наведем, мислим да сам чак ту негде и нагласио у овоме [показује на своју књигу Торлак], на пример (...), [човек] на ликовној академији бугарској, у своје време кад сам био горе, пре дваес и нешто година, је пореклом из Видина. ДК – А како се звао? Кр-1 – Све имате [у књизи]. ДК – Да, да, да. Наћи ћу, наћи ћу. Кр-1 – Па

имате овде унутра, наћи ћете овде негде (...). ДК – Да, и? Кр-1 – И он... он прича тамо како су Торлаци долазили са Старе планине, тамо, и тако даље, и тако даље, и тако даље. Схватате ви сад, е... [...] То хоћу да се схвати, значи да... да Торлаци су били за друге, а они су били „из Торлачко“. ДК – Добро. Кр-1 – „Из Торлачко“, овај, тамо (...) „Оди Торлачко“, а не: „Ја сам Торлак“ или „Ми смо Торлаци“. „Ми смо оди Торлачко“, овај, тамо...

тр. I-7

Кр-1 – [...] Даље, шта је... шта је све... Торлак за мене био. За мене је била највећа ствар да сам ја дошао до закључка да је то, у ствари, начин живота... Начин живота а не национално опредељена група, која има, не знам, карактеристике овакве или онакве, народносне или не знам ово... Схватате сада? ДК – Да? Кр-1 – Е, овај, овде... Јер људи су говорили овде: „Кá_че пра́иш торља́кат?“ ДК – Аха? Кр-1 – „Кудé пра́иш торља́кат?“ ДК – Тако се каже баш у Крупцу: „торља́к“? Како ви кажете то? Кр-1 – Сад га зову трља́к. ДК – Трља́к? Кр-1 – Трља́к. А некада је био торља́к. Па се изгубило због нагласка. ДК – Ал нека села кажу, зову то јегрэк? Кр-1 – Ето, са јегрэк... То сам ја написао, то је турски. Драгољуб Златковић – (...) То је турцизам. Кр-1 – То је турцизам (...) ДК – Али, значи било је овде у Крупцу то [трља́к]...? Кр-1 – Како да не, па ја сам све навео овде [у књизи „Торлак“]. ДК – Трља́к? Кр-1 – Видите ово [показује место у књизи]? ДК – Да, да. Кр-1 – Врло кратко и све документовано, са сведоцима. [...]

тр. I-8

Кр-1 – И сада, она звана места, да обратите пажњу: ми немамо овде ни једно место звано Торлак да се зове, али имамо Тúrле. А Тúrле су од Тóрле. То значи то су... простор на којему су се правили ти летњи обори. Они нису били појединачни катуни: један овде, па онај тамо, и тако даље, него значи заузима одређен простор. [...] То су терени који су на неки начин били изоловани од... [...] Драгољуб Златковић – Свака Турла ти је купа. [...] Кр-1 – Па, управо то, па, управо то, али та купа је значила нешто. Она је значила изолацију стада, да се сачува од вукова, од тамо свих драугулија тамо, јер чувати стадо на отвореном, па то је најтеже. То треба да сватите. Па, ја би данас дао докторске титуле оним нашим Торлацима који су по пет хиљада овнова селили до Солуна попасом тамо, да их отерају. Ови даньс нема ђи отерају ни до Бóсиљград. [...]

тр. I-9

Кр-1 – И сада, кад је било у питању простор, и ово тамо, ви сте видели [у књизи „Торлак“] ја мислим да се сећате, гледали сте, ја сам се орјентисао да ми за границе тога буду, у ствари, путоказ лична имена људи. Јер, на та, пак, лична имена људи у нашем крају, овде, као карактеристику, морам да вам кажем, натерао [мисли: навео] ме је колега који је из Пакраца чак, из Хрватске, а заједно смо службовали педесет и прве године. [...] Он није могао да свати да ми Пироћанци мушкарци носимо женска имена. Сва имају женски облик завршетка. [...] Тамо преко тих облика и имена ја идем на то. И успео сам. Ево због чега. Успео сам зато што сам се интересовао кад сам био у Софији, горе и ово тамо,

значи да гледам: Шоплук је ово-оно... Код Бугара нема: ја сам за њих био Вито, никада Вита. Драгољуб Златковић – Како си за њих био? Кр-1 – Вито. Или чак... Или чак Витан. [...]

тр. I-10

Кр-1 – Данашња државна граница између нас и Бугара на Старој плáнини, од Вршке чуке па на овамо где је, није она граница Торлака, јер ако је начин живота одређујући, онда значи, колко има Торлака код нас, толко има Торлака и код њих, све док[ле је] тај начин живљења. А то значи овде је до Пирота, а тамо је до оног пута који води доле у правцу... у правцу онога њиховог, сад се зове Монтана ваљда, јел. Доле има пут, од Видина тамо преко Куле доле, ја сам пролазио тим путем некада [...]. Тако да, значи, сасвим нормално, значи, ако тако гледамо данас, има значи и Бугара Торлака, има и Срба Торлака. Јел тако? ДК – Да. Кр-1 – Граница није било онда. Јер онда су сарађивали и Топли Дол и Чипровци отуда, јел тако? Драгољуб Златковић – Да, женили се, удавали. Кр-1 – Па дабоме. [...] У томе је лоше што људи поистовећују ово сада са данашњом државном границом, јел? Значи, ја нисам отишо у Софију, али, значи, Шопови су од данашње границе тамо, јер негде према Годечу тамо, јел?

тр. I-11

Кр-1 – А ово што је Торлак код Београда, он има везе са нама. Али су га прозвали по људима који су одавде отишли тамо, па су за њи били Торлаци, а они су, значи, име дали томе [брду]. Е, то ћете наћи одавде, па онда прочитајте Ристу Николића, па све ове горе који су писали о томе, па ћете видети.

тр. I-12

ДК – Нисте залазили у књажевачки крај? Кр-1 – Ја сам само реко да захвата оно тамо, у састав Тимока, па не знам ово, јел, тако сам га дао, иако сам знао, ал нисам ишо да видим, знао сам да ви у том вашем крају тамо знате која су села торлачка и тако их зовете, горе, јел? ДК – Да. Кр-1 – Ал ја нисам ишо да видим, нисам ишо да их бројим, па их нисам ни наводио. ДК – Аха. Кр-1 – Овако, руку на срце, јел? ДК – Да, да. Кр-1 – Али сам их само дао, значи, овако. [...] ДК – Откуд сте знали да се тамо зна за то? Кр-1 – Од људи који су тамо боравили, одавде, па су ми рекли. ДК – На пример, ко? [...] Кр-1 – На пример? Ја мислим да је, на пример, један човек који је сада пензионер, овај тамо, али по ком основу он то је знао, не знам [...]. ДК – Како се зове? Кр-1 – Марковић Драган [...]. ДК – Из Пирота? Кр-1 – Ма, не, из Крупца. ДК – А, из Крупца, аха. Кр-1 – Из Крупца. Он је млађи од мене, али је био радник „Првог маја“, па је после завршио животни век као чувар у затвору пиротском. И ваљда је по том основу имао другара неког, ваљда, одозго, ја мислим да је тако. Имао је другара некога из Књажевца. ДК – Аха. Кр-1 – Е, и значи, ја сам тој причи поверовао [...].

тр. I-13

ДК – Е, сад хоћу да питам, значи написали сте књигу „Торлак“? Кр-1 – Ја сам писао књигу „Торлак“... [...] Међутим, они... они који нису схватили или су

схватили шта је Торлак, али имају разлоге да се... да се... да га не схвате како га ја схватам, то су људи који су оптеретени... национализима својим – било бугарским, било нашим... Кад је књига „Торлак“ изашла, незадовољни су били и у Софији кругови и у Београду кругови. [...] ДК – Ко је, на пример, био незадовољан? [...] Кр-1 – Овде код нас је био незадовољан академик Стојанчевић, и Борка Лилић, који су чак организовали скуп у „Првом мају“ [у Пироту], тамо, на ту тему. Па су довели ову, докторку Раду Тричковић из Трњане, тамо, не знам где она ради. [...] Да докажу да Торлак је, не знам, турска реч, значи тамо „простака“, не знам, ово-оно и тако даље, да не набрајам са тим, и оно све остало. У Бугарској исто тако. А што? Њима је највише засметало ово овде, оно што сам и у „Крупцу“ [монографији Крупца] дао седамдесет четврте године врло кратко. [...] Кр-1 – Национални идентитет људи на овоме подручју, или да га назовемо национални препород, или то све, у ствари [...] је најинтензивније почео у време Берлинског конгреса и ослобођења од Турака. И граница која је успостављена тада, она је данас најчистија етничка граница на Балкану. Јер граница по Берлинском конгресу која је између нас и Бугара тамо, сви с оне стране су Бугари, сви с ове стране су Срби. Без обзира кад су се преселили овде или кад су се отселили тамо. И данас нико никога не пита: „Шта си по националности?“ Ако рече да је из Висоцки Одоровци, он је одма Бугарин или Бугараш, а ако рече да је из Крупца, он је Србин, јел? [...] Ја сам [у књизи] реко [чита из књиге]: „На крају, после свега реченог, уопште да констатујемо: Торлаци су се лоше провели при сусрету са националним државама. Име је исчезло, као и назив предела. Остали су говор, обичаји и успомена на њих. Остала је и богата заоставштина народног стваралаштва.“ Е, и сада ово цитирају: „До седамдесет осме године [1878, до Берлинског конгреса] Торлаци су претурили и надживели канове и царе, императоре и краљеве, великаше и самозванце, султани, паше, субаше, одметнике и хајдучију, али нико од њих није тражио да постану ни Византијци, ни Грци, ни Бугари, ни Срби, ни Турци, већ само лојалност властима и покорност владару. Под Турцима представљали су компактну хришћанску православну групу. Када су тражили да се прикључе Милошевој Србији, нису то чинили зато што су те осамсто триес шесте се тако национално осећали у данашњем смислу речи, већ зато што су осећали да припадају скупини народа са којима су браћа по крви, вери, језику, по обичајима, и зато што је Србија у то време била једини ослонац и носилац слободе. Коначно, после седамдесет осме, као флотантна маса, етнички и друштвено недовољно сазрела, претопљени су с једне и с друге стране граничне линије у Србе и Бугаре. Као последица данас на овој линији имамо чисту етничку границу.“

тр. I-14

ДК – Шта су Торлаци? Кр-1 – Торлаци су, значи, група људи који су живели на овом простору, словенскога, значи, порекла... словенскога порекла, вере православне, али вере са много, много утицаја остатака многобоштва, и то сам хтео... ДК – Па, да ли су чисти Срби? Кр-1 – Они данас јесу. ДК – Да, а шта су били раније? Кр-1 – Делом национално неиздиференцирани, да се разумемо. ДК – Да? Кр-1 – Па, то причамо цело време. Цело време је то прича. ДК – Јесте,

да? Кр-1 – Зато се и буне овí, што траже... А ко гарантује да је... да је у царству цара Душана... живели све Срби? ДК – Да? Кр-1 – А ко гарантује да и код Стевана Немање били све Срби? ДК – Да? Кр-1 – А друго, ја сам кроз све ове карте тамо и ово [у књизи „Торлак“] показао после: Кад смо ми били у саставу Србије? У средњовековној Србији кад је Пирот био њен? Само повремено и привремено. ДК – Да, добро. Е, а ко су Шопи? Кр-1 – [...] Шопи, то су многи други рекли, немам ја потребе да причам, ја сам чак и овде [у књизи „Торлак“] дозволио доктору Ћирићу, унутра [...] да се он искаже, овамо, овај, у предговору на више страница, овај, о Шоплуку. Јер ја сматрам да је Торлак, у ствари, само један део Шоплука. Као што је Гружа део Шумадије или, не знам тамо, ово друго (...), велики део тамо, или Ресáва или не знам ово. То је то, ништа друго. Овај... А о том прелазном делу, о тим прелазним територијама, са прелазним становништвима... становништвом, говорио је и Џвијић и многи други су причали, шта ја да причам. А друго, мислим да има сада аутора и македóнских, и бугарских, и српских других који су се на ту тему исказали, јел? [...] [Спас Сотиров] ...Он је урадио истóрију Пога́новског манастира. ДК – Да? Кр-1 – Бугари су је прихватили. Значи штампали овде, али они су помагали. А Београд није прихватио да то штампа: „Имамо ми другог аутора“. На промоцији у Софији су направили лом. Тамо је устао један човек, који је рекао, тамо: „Ја могу да сватим да је великосрбин Витомир Живковић, који пише да смо Торла́ци, али не могу да схватим да Спас Сотиров може да одриче да... да су људи око Погановског манастира [Бугари]... Они су Бугари били и у оно време“, јел, тамо. Ето, то је то. Они га не признају, а он каже тамо [у својој књизи]: многи су проучавали Шопове и ово све, али само зависи ко је с које стране. Они с оне стране сви су ишли, ишли, ишли и терали до краја да су Бугари. Ови с ове стране сви су ишли, ишли, ишли и терали до краја да су Срби. Али на крају, после, ипак су и једни и други, као узгред, спомињали да ипак је то нешто што... и нису били најбољи... [смеје се] ни Бугари ни Срби [смеје се]... (...) А то је управо ето то, значи, тамо... Тако да, што се мене лично тиче, ја не видим никакве проблеме за неразумевање у том делу, овде. Истина је то, шта друго да радимо. ДК – Да. Кр-1 – Све друго може да буде покривено оваквом или онаквом идеологијом, јел?...

тр. I-15

Кр-1 – Узмите шта је све записано тамо. Те овај поп овамо, те онај одавде, те онај отуда, те онај отуда, записи они, те у овој цркви, ово... Зна ти се кага узеше Срби у Пирот; зна ти се кага стигоше Срби тамо; зна ти се кага Срби искарáше Турци. А нигде не пишу: зна ти се ка дојдоше наши. Према томе, нико није осећао Србе као своје, у смислу да је то наша војска, схватате ли? Јер, ако има нешто на овом простору, сад ме поново враћате на чика Душка Ћирића, овај, знаш шта ми причао он? Знаш, каже: „Вито, да нису били са стране утицаји, ја би могао да напишем историју овога краја на пола странице. Народ се рацáл, живéл, венчавáл [смеје се], умирáл и ником ништа [смеје се]. Све друго су утицаји са стране, јел? Јер он никада није имао војну организацију, никада није имао државну организацију [...], све је било туђе. И он се увек склањао, јер шта

је... шта је животна филозофија наших људи овде? Ако је у питању ра̀бота, ми смо супротни од Шумадинаца, ми кажемо: „Цабе ради ал цабе не седи“, а они увек кажу: „Цаба седи ал цабе не ради“. Даље, Пироћа̀нац, у смислу Торлак, Торла̀ци, на торла̀чком подручју овде, значи, увек ће да каже: „Бежа̀нова ма̀јћа не ви́ка, него Стоја̀нова“. Он се увек склањао од силе. Јер: „Свака сила за времена бива“. Даље: „Мага̀ре оди прекор не мре“, значи, каже: „Назови ме како о́чеш, али... речи ми да сам грне, ал само немо̀ј ме ритнеш да ме стрóшиш“. То је филозофија. И они су се зато склањали увек ту, значи, врло мало, врло ретко су мигрирали, и зато смо ми подручје са најстаријим становништвом на Балкану. (...) Ја значи не величам ништа [смеје се] нити сматрам да је то не знам каква велика одлика, па сада треба да... Али истина је у томе, истина је то.

тр. I-16

Кр-1 – Колико сам казивача навео. Све, по реду, ево и[х] [показује у књизи „Торлак“]. ДК – Да. Кр-1 – Све су то казивачи, доле. Овај, тамо. Овај... јер немам документ, али, значи, имам људе, ова̀мо. ДК – Да, извори. Кр-1 – Који су, значи, из тога времена, знали и причали, овде. Тако да, мислим, не треба да се прави ту ништа, оно што се покушава да се прави. ДК – А како вам се чини ова књига Косте Костића „Прилог етноисторији Торлака“? Кр-1 – Овај, да вам кажем ово: Мени је жао само једно, што нисмо контактирали и можда би то била само једна књига, иако он, у ствари, за основицу има Славињу. [...] ДК – Своје село. Кр-1 – Он има једно село, своје родно место. [...] Драгољуб Златковић – Коста... Па, не, и за Славињу, али говори о читавом Високу, да. Кр-1 – Не, не, он за Славињу. И сад из Славиње, он је направио, овако, велики букет један, да га тако назовем, јел, и онда гледа ове... Драгољуб Златковић – Околину. Кр-1 – Прави ове теме, околину и тако даље. Он има, овако, своје, мислим, јасне ставове, и ово. Он је, чак, навео мишљења неких, ал се нигде није позвао на изворе. И њему је то слаба страна у књизи. Јер ви сада можете да се позовете на њега, тамо, и кажете: „Он је реко то и то“, а он цитира [на пример] Драгољуба а није навео где је Драгољуб то написао, објавио. Значи, са те научне стране, мислим, он је, ако тако могу да кажем, мање употребљив, јел? Нема, нема, нема изворе, овај, овде. А што се тиче, што се тиче, овај, тамо, ја се нисам упуштао у многе ове друге, ово, он је мање-више, мање-више прихватио да је, овај, Торлак и Шоплук од Дунава па све негде до тамо, јел, и ово. И онда то је оставио, он расправља ове друге ствари. Овај... мени се овако он допао она̀мо где је... [где] сам схватио да је објективан. Рецимо, око ослобођења од Турака кад је било, и ово тамо, кад је дошла она̀ српска претходница и све ово остало, горе, овај, тамо... Кроз Славињу како су их дочекали, јел, тамо, црге, ово-оно, све, и тако даље. И каже: „И да није после било ово, тамо, пре Берлина, у Цариграду, па после ова̀мо и ово све, да се није издигла гунгула, они би сматрали да су Срби од памтивека“ [смеје се]. А то је оно у ствари што ја цело време причам, јел, тамо.

тр. I-17

ДК – Да ли је неко у Пироту реаговао у новинама, у „Слободи“ или тако нешто? Кр-1 – Не. ДК – Да не листамо „Слободу“, да не тражимо? Кр-1 – Не, не,

немате потребе да је листате, нема потребе. А у овоме су, значи, полемисали [мисли на скуп одржан у Пироту и зборник о Пиротској буни][...]. ДК – То је ово што је Радмила Тричковић објаснила да је то турски назив, јел тако? Кр-1 – Да, да, да, да. ДК – То мислите да је реакција на вашу књигу? Кр-1 – Јесте, они су због тога то урадили. ДК – А ко је то урадио рекосте? Кр-1 – Борислава Лилић је била организатор и довели су овог академика одозго. ДК – Стојанчевића? (...) Е, а ко је Борислава Лилић, где она [ради]... Драгољуб Златковић – Она је професор историје, била у Гимназији дуго па докторирала, па у позним годинама предаје на факултету сада. Кр-1 – Е, а сада је професор историје на факултету. ДК – На ком факултету, у Нишу? Драгољуб Златковић – У Нишу. Кр-1 – Дозволите да вам кажем само. И на то... на то саветовање, или, не знам каквó је било ту с тај скуп... Драгољуб Златковић – Ја сам био присутан. Кр-1 – Ти си био присутан, ал' ја нисам био позван иако сам био аутор, овај, тамо. Били су представници Бугарске, озгóre, и сасвím случајно сам имао сусрет са њима у Музеју. Ја сам отишао у Музеј својим послом неким тамо и кад сам ушо доле, и ово све, тамо: „Здрavo“, „Здрavo“ – друштву, и тек неко ме представи: „Ово је аутор ‚Торлака‘, и... а ово су каже наши гости из Пловдива“, који су били присутни на овом саветовању. И они питају што нисам био тамо. И ја нисам хтео да кажем: „Нисам позван“, кажем: „Био сам одсутан“. Рекли су ми: „Штета што нисте били. Да сте били, па да и Ви кажете своје мишљење, ми бисмо Вас подржали. Ми нисмо прихватили тумачење докторке Радмиле Тричковић о пореклу имена. Ми Ваше тумачење прихватамо за истинито.“

тр. I-18

Кр-1 – На крају морам да вам кажем и нешто што није за причу. Кад је требало да се ово сређује [књига „Торлак“], овај, тамо, ја сам за рецензента... преко доктора Ћирића молио да ми нађе и рецензента за речник, јер он није стручњак за њега. Доктор Ћирић је нашо рецензента, кад сам му однео ово све тамо и ово, али са рукописом целим и ово, он је одбио. Драгољуб Златковић – Ко, Недељко? Кр-1 – Ти га спомíњи, ја нећу. ДК – Недељко Богдановић? Кр-1 – Да. Он је одбио. Кад сам ја отишо да питам за образложење, каже: „Ово прелази границе државе, то може да изазове међународни инцидент...“, и не знам ово-оно, „Мен' немóј...“. Ето. ДК – Да? Кр-1 – Колико има везе то са науком и с овíм – ја на знам. Али оћу да вам кажем како се... како се на то гледа. А граница није вечна, јел?

тр. I-19

ДК – А како су [на књигу „Торлак“] реаговали обични Пироћанци? Сретну вас људи, па шта кажу? Кр-1 – Ја сам примио много честítке. ДК – Аха? Кр-1 – Много честítке. ДК – А јел било и негативних реакција? Кр-1 – Нико ме није срео да... да код мене негативно истíче, а многи чак и данас, јер ја имам, значи, монографију „Крупац“, па имам ово: „Сто педесет година школе“, с друштвом, нисам само ја [аутор], имам... тамо сам коаутор, јел? И овó... Урадио сам ово, урадио сам, значи, онé анегдоте и тако даље, овај... Кад ме друштво сретне, они сматрају да је ово, ипак, прави онај рад, истраживачки, документован и тако

даље. Сад кад је изашла ова „Голгота...“ неки су чак фрапирани [у позитивном смислу, одушевљени]. Један човек ми прича скоро, узео један тамо па му причао, овај: „Ма, узо“ – рече – „да читам ону ‚Пиротску голготу‘, па ја сам мислио да ћу то за једно_вече, две, овако. Знаш ли, бре“ – тамо – „па, ја недељу дана не могу да изађем из ње“. А што? Па, онó има позади педесетак само прилога, документације, и онда не може да га чита као обичан новински текст, јел? Он мора да уђе у проблем [смеје се]. С те стране, значи, сам овако добио чак и доста... доста похвале на... на ту тему. Иначе, промоцију [књиге „Торлак“] смо правили и у Нишу. ДК – Да. И како је тамо прошло? Кр-1 – Тамо, ја мислим, „Народне новине“ су организовале. ДК – А где је прављена промоција? [...] Кр-1 – У Библиотеци нишкој, у Библиотеци нишкој, а организатор су биле „Народне новине“ и Библиотека. ДК – И? Каква је реакција била тамо? Кр-1 – Па ја мислим овако: да и тамо су углавном били Пироћанци присутни [смеје се]. Драгољуб Златковић – Није било неке реакције, ја сам био присутан. Кр-1 – Па, и он је био. Реакције није било, јер било је практично непознато за њих. Многи су тада први пут слушали о томе. ДК – А у Димитровграду нисте...? Кр-1 – У Димитровграду је... само један човек је [поставио] питање... чак није ни полемисао него питање поставио неко тамо. У том смислу: „Па какви смо ми били“ [...].

тр. I-20

Кр-1 – Тако да, све у свему, ја сам се трудио колико год сам могао, а немам ни, како би рекли, ни звања ни, не знам, тамо друго, али да унесем себе у то.

Транскрипцији делова разговора везани за одељак „Разговор са Гојком Ранчићем“ (II)

тр. II-1

ДК – Шта је, у ствари, [мој] мотив [за овај разговор]? Ви сте једини члан Завичајног друштва Тимочана–Торлака из Пирота. Е, шта је ваш мотив? Ко су Торлаци? Ко је, по Вама, Торлак? Пир-1 – Торлаци су, по мени, Шопови. Шопови тимочко-лужничког дијалекта у Србији и Загбрје из Бугарске, значи друга страна Старе планине. ДК – Па, шта су...? Пир-1 – То су Шопови који много личе језик бугарском више неголи ови јужноморавском дијалекту. Док они остали Шопови, јер се Шопови зову чак Штрпчани код Шар планине, и они су Шопови, па Сува Река је Шопови, па, не знам откуд, код Куманова ту на даље на југ према... до Овчег поља све Шопови. Јер, по мени су Срби, па и Бугари, називали Шопове оним који не говоре неким књижевним језиком, као рецимо српски. Бацају се падежима, у ствари немају падеже, ми смо беспадешни, тимочко-лужнички, па имамо и одредницу: човекат, жената и тако даље, што ови Лесковчање немају. Они само говоре: отишеја, дошеја, и падеже исто и они немају. Падеже они немају, не разговарају. ДК – Јел то значи да су Шопови или Шопаи и Торлаци исто? Пир-1 – Исто, само Шопаи је шири појам. Широ појам. ДК – Па, докле се простиру (...) Торлаци? Докле се Торлаци простиру? Пир-1 – Торлаци се простиру, по мени, требало би да буду и Софијанци. ДК – Шопови или Торлаци? Пир-1 – Шопови и Торлаци. Али, рецимо, Лесковчање

су само Шопови а нису Торлаци. Лесковчање, чак и Прокупчање стари. А изнад Прокупља су насељени, место Шиптара, насељени су Срби, а у Косаничком срезу доле су Црногорци. Ја сам био тамо учитељ и то сам... ДК – А откуд Ви то знате? Пир-1 – Зато што сам био тамо учитељ и испитао сам све ситуацију. А онда сам читао Цвијића... ДК – Па, где сте били учитељ? Пир-1 – Био сам у срезу, овај, куршумлијском (...), косанички се звао. Прékорађе је црногорско, у планини горе према Мёрдаре [даље описује крај у којем је службовао].

тр. II-2

ДК – А јел сте чули некад Шоп или Торлак у Дојкинци, некад у село? Пир-1 – Не, нису ни Шопови ни Торлаци, они... ДК – Шта кажу у Дојкинци за себе када оду негде далеко, у Београд или Софију, и шта...? Пир-1 – Они се приказују, пази... ДК – Шта они кажу за себе: „Ми смо...“? Пир-1 – Прошло је сто тридесет година од времена од кад је њима у главу кљувано да буду Срби. А они су пре тога молили, само гледају да дођу Бугаре, о Шоповима се није знало. Касније се, то људи проучили мало, видели да ту има нека разлика, нити су ови Шопови прави Бугари, тамо који су остали под Бугарском, нити су ови Шопови под Српском прави Срби, него нешто средње, између Срба и Бугара. Значи ту је захваћен овај Нишки регион (...), чак и Тимочки регион, који је узет триес треће [1833.] године, односно у Првом српском устанку, па је после триес треће године, по Букурешком уговору Срби су успели да добију Тимочки регион са шес округа, знаш то већ... ДК – Да, да, знам. Али, значи, јел по вама Шопови нису ни Срби ни Бугари, јел тако? Пир-1 – Нису. Ја сам Шоп. ДК – А Торлаци? Пир-1 – Исто, исто, исто. ДК – Значи Торлаци...? Пир-1 – Ја се декларим као Шоп. ДК – ...Нису ни Срби ни Бугари? Пир-1 – Ни Срби, ни Бугари. ДК – Значи, то је, малтене, посебна нека...? Пир-1 – А, посебна. Средњи балкански тип јужних Словена. Ево, прочитај „Балканско полуострво“, ја га имам ту, могу ти покажем. ДК – Од Јована Цвијића? Пир-1 – Од Јована Цвијића. То лепо, разумеш, он је то, још није био онда засиљен тај национализам који преовлађује и данас, већ код радикала, видиш шта су они радели. ДК – А да ли су ближи Србима или Бугарима? Пир-1 – Бугарима. Бугароидни су. По мени, Шопови су и Македонци бугароидни народи. Више су ишли Бугарима него Србима. И историја то показује. Ја сам проучио историју добро, пази, [Драгољуб] Златковић [који је ту присутан] може да ме оспорава нешто, али да... и сад имам тамо енциклопедију, то ме много интересује, зато што су историчари лагали, на челу са црквом, са академицима и тако даље. Они заобилазе неке ствари, неке искривљују и навивају на једну страну – или че да будемо само Бугари ил че будемо само Срби. Међутим, ја сам поставио Павлу Ивићу једно питање, па ме и Златковић критиковао и Ивко [др Ивко Јовановић, професор књижевности из Пирота, тадашњи уредник Пиротског зборника] што сам му поставио то питање. Кажем: „Ако смо ми Срби, Пироћанци, да ли су и Сливничаче, Сливница, да ли су и они Срби, пошто говоре стари Сливничани и стари Пироћанци исти говор дибидус, море идентичан. Слушао сам“ – реко – „у возу како говоре жене старе. Мој колега, један учитељ, отишо у Сливницу, па нека жена причала, на као пиротски, а он каже: „Ево стара Пироћанка нека узне ово“ – то Џунић,

Цуне [објашњава Златковићу] – „а онај му реко што га водио, каже: „Па то није Пироћанка, она је Сливничанка’ – каже – „они стари говоре исто као и наши стари Пироћанци““. ДК – И шта је рекао Павле Ивић? Пир-1 – Павле Ивић није мого да одговори ништа. А Ивко ме прекорио после кад смо изашли ван зашто сам му то питање поставио, каже: „Довео си га у незгодну ситуацију““. ДК – А какав однос имају Бугари према томе Шопи, Шопови? Пир-1 – Они имају сличан однос као и Срби, подцењавају мало то, јер сам назив Шоп мало као... то је као... [погрдно, подцењујуће]. ДК – А откуд Ви то знате? Пир-1 – Знам, био сам и у Бугарској доста, то сам осетио исто код њи, а и код наших сам прочитао да и они потцењавају. А и Цвијић је се изразио мало лоше за Шопове, уопште узевши Шопове у целини, каже: „То је гецав народ, прост и“ – не знам – „тврдоглав. И тешко схватају, ал кад схвате онда га схвате добро“. Међутим, друкчије се он изразио и у тој књизи. Овде у [пиротском] Пољу је затеко људе који једу таратор, оцџт (...), тако у жегуту, па су били негостољубиви, нису тако имали времена да се забављају с њима, они [Цвијић и његове колеге] тели да испитују нешто. А кад је отишо у Висок, овчар који је усамљен, он једва чека да му некој дојде да си поприча. А и боље се храни овчарат, као Црногорац, стоји право, нема колџц. А овај има колџц у мешину, не мбж се савије. И тако... тако да је горе боље примљен и Височање описује као гостољубиви и живахни, разговорни, а Пољци као малко мутави, гецави и тако даље. Међутим, данас је сасвим друкчија ситуација.

тр. II-3

Пир-1 – Ја пишем нешто о томе, о Пиротском округу ту, пишем неке старине, многе ствари сам ја... ДК – Па, јел се ту помиње нешто: Торлаци? Јел се помиње? Пир-1 – Баш сам то радио. И сад сам узео књигу „Јасенов дел“, препоручи ми један да узнем „Јасенов дел“, да видим тамо о Шопима шта је. Међутим, није ни он решио, ни једну књигу нисам нашао да је расчистио са појмом Торлаци. По мени су то Торлаци, тимочко-лужнички говор, а онда (...) и Сливничко, тако све негде до Перник. ДК – А јел помиње тај у [монографији] „Јасенов дел“, јел помиње Торлаци? Пир-1 – Помиње и Торлаци и Шопови, али није их добро разграничио. Драгољуб Златковић – Он преузима оно што су људи рекли, Вита [Витомир Живковић] и...? Пир-1 – Исто има један из Славиње, Коста Костић, и он је то убркао доста. Па, и Вита Живковић га није баш расчистио како треба. Ја сам, ово што говорим, [сазнао] делимично из искуства, делимично из читања и размишљања. Рецимо о Шоповима. Нађем ја једног човека ту кад су правили ауто-пут, он руководи с неку групу Шиптари, који, где је био бувљак [у Пироту], раскопују канали неки, реко: „Одакле си ти?“ Каже: „Из Суве Реке код Призрена“. Реко: „Да ми кажеш“ – а ја сам у Призрену учио богословију, реко – „кажи ми које сте ви нације“. Каже: „Ми смо Шопови. Сува Река и Штрпце, оно Штрпце (...)“ – каже – „Ми смо Шопови“. А онда један учитељ избеглица из Призрена, који је из Средске, ако си чуо (...) једну жупу Средска, ја сам тамо био [...]. Он исто каже: „То су“ – каже – „Сува Река и Штрпце су Шопови“ – каже – „ми у Средској смо Цинцари“ – и неке реченице ми реко цинцарске – „а они тамо“ – каже – „Горанци, Драгаш, они

су“ – каже – „Македóнци. И да су Македóнци ја ти могу докажем“ – имáл књи-гу „Горанске народне песме“, које су очигледно македóнске [...]. ДК – Како ће у ова села димитровградска, тамо Царибрóцање, како ће да се изјасне они, шта су они? Пир-1 – Видиш шта [су] они: они су згажена маса која је (...) постала љигава. Ја имам једног баш колегу, сада отишо у Погáново, [село] Власи [...], отац му из Поганова а мајка Пироhánка [...], међутим он толко упорно тврди да је он Србин, па да су они Срби, мада је носио презиме по оцу и бугарско на –ов и на –ић и шта ја знам. А отац му је био из Погáнова, па је завршио за геометра у Цариброду, презивао се онда на –ов, па се после запослио у Пирот, па на –ић, па мењао. Па из Славиње један учитељ, мој колега, Глигор Милчев, беше Милчев горе у Славињу кад је био, кад је био у Висóчку Ржану наставник, а после кад се сретнемо овде у Пироту на вашар, реко: „Какó си ти?“ „У Садик код Младеновца [живим]“ – каже – „нисам више ни Милчев него Милчић“ „Па што?“ „Па, да ме не запитују“ – каже – „којé сам националности“.

тр. II-4

ДК – Како објашњавате то што сте Ви једини члан из пиротског краја, члан Завичајног друштва торлачког, а ми имамо тамо око сто чланова у Књажевцу? Пир-1 – Знаш како то објашњавам. То национално питање код нас је потушавано, овај, спутавано и окретано на једну страну (...). Бугарáши, наши су [их] звали Бугарáши кад смо [их] припојили овде, од дваесте године на овамо, звали смо и[x] Бугарáши увредљиво. Они су онда силом били Срби, а ми смо и[x] звали погрдно Бугарáши, а сад су силом Бугари, а они сада покушавају да се праве на Србе (...). Али најбоље ти је мерило ово. Ту има у Зборник, у дебелим књигама што је Илија Николић за наш крај прикупио, документација: Панта Срећковић, неки начелник округа пиротског, после ослобођења је вршио ту пропаганду да се припојимо Србији, док још није било решено Берлинским конгресом. И он извештава, један извештај Министарству спољних послова или унутрашњих, свеједно (...) у Србији, каже: „Овде Пироhánци“ – каже – „не знају шта су по националности. На питање шта су, једни одговарају: ‚Срби смо‘, други кажу: ‚Бугари смо‘, а трећи кажу: ‚Руси смо‘. Е, сад смешно, кажу: ‚Руси смо‘, знаш. То је зато што су знали да је Русија однела главни терет те битке за ослобођење Бугарске, а и ових наших крајева. Јер Срби нису ступили у рат са Турском [до] онда док није пао Плевен. Чекали су, јер су претходно имали искуство, лоше искуство, с њима кад су напали на Турску па су били скасапљени. То ти је за ово што ти кажем. Ја проучавам ствари, посматрам, имам животно искуство, тамо сам био учитељ, овде сам био богослóвац, све то кад се састави... па сам овај рат сада пропатио како је било: клања, убијања, мрцварења, уништавања. И знам ко је кривац и све да ти кажем то (...). Из свега тога закључујем да ја нисам ни Србин, ни Бугарин, него Шоп. Али више Бугарској смо [ближи], и историја то показује, ми смо у старој [...], у Средњем веку, под Србима били смо 14 година, и то у вазалном односу су били. Стеван Лазаревић је добио Знепоље [трнски крај, данас у Бугарској] четресто тринаесте [1413.] године кад су савладали он и Мехмед, султан Мехмед, савладали трећег брата (...) код Соа Софије [...]. И тад је завладао тај Мехмед и он му је дао уз захвалност за ту помоћ [даље

прича детаље историјских догађаја][...]. Пир-1 – Из тога што сам разумео, све сам прочитао и видео сам да је овде силом утерано српство, ја сам зато, баш за инат, нећу да сам Србин, оћу да сам Шоп [смеје се]. ДК – Па, како се изјашњавате на попису? Пир-1 – На попису сам Шоп, једини у Пирот, само ја, имао сам и статистику [смеје се]. ДК – А то Шоп једнако [је] и Торлак? Пир-1 – Јесте. Не. Сви Шопови нису Торлаци, али ови источни Шопови, значи око Старе планине, они су Торлаци. ДК – Докле на горе [на север] око Старе планине? Пир-1 – Па, мислим, докле? Док има тих такозваних Срба, чак можда и до Неготина. ДК – Аха? Пир-1 – Ал не знам ја колико тамо, тамо већ почињу Власи да преовлађују око Неготина и око Жагубице... ДК – А битно је ово, значи да у родном селу или тај крај нико неће да каже: „Торлак“? Пир-1 – О, не, не, они не знају. Они су, ту су, људи су за те ствари неписмени. Једноставно, нити су чули, нити су размишљали, нити имају то искуство да је прошао тамо-овамо (...).

Транскрипцији делова разговора везани за одељак „Разговор са Драјаном Колевим“ (III)

тр. III-1

Дим-1 – Прво моје интересовање за идентитет јесте кад сам почео да радим на Институту за проучавање националних односа. И тај институт је, наравно, се бавио емпиријским... ДК – Јел то због афинитета или случајно радно место? Дим-1 – Па, била је моја жеља, али стицај околности... [...] Суштински је било да сам ја још на факултету се почео бавити емпиријским истраживањима као млади истраживач и учествовао на бројним истраживачким акцијама које су се, поред осталог, бавиле и феноменом нације. ДК – Факултет политичких наука у Сарајеву? Дим-1 – У Сарајеву, јесте. И тамо сам завршио факултет, тамо сам магистрирао и у Сарајеву сам постао и професор на Универзитету, а касније су, као човек који се бави емпиријским истраживањима, тражили да дођем у Институт за проучавање националних односа, јер сам се до краја оних збивања која су претходила рату бавио се емпиријским феноменом нације, етноса, идентитета, међунационалних односа, и, оно што је можда занимљиво, јесте да су истраживања, којима смо се ми бавили три године можда, прије рата већ показала да постоји јака етничка дистанца и извршена већ врло озбиљна национална хомогенизација, која је говорила да Босна функционише на матрици повода за могући национални сукоб.[...] ДК – [...] После тих догађаја [...] ви долазите у Димитровград? Дим-1 – После тих догађаја ја постајем председник Дечије амбасаде за Шпанију, одлазим тамо годину дана. ДК – У Шпанију? Дим-1 – У Шпанију. Бавим се хуманитарним питањима, потписујем са Шпанском владом уговор о одласку три хиљаде деце, при чему је тадашњи премијер Фелипе Гонзалес инсистирао да то буду деца из етнички мешовитих бракова. Јер су сматрали да у том рату у Босни најчешће страдају деца из тих, таквих бракова. И то је отприлике још један моменат који је, који ми је дао мотив да се бавим феноменом нације, етноса, народа и свега осталог. Дођем у Димитровград и

постајем директор Библиотеке, и почињем се бавити локалном политиком, и видио сам да та средина... ДК – А у СПС-у [Социјалистичкој партији Србије] коју функцију сте имали? Дим-1 – Био сам председник Општинског одбора. [...] У то време општа еуфорија око нација и националних питања била [је] актуелна у целој Србији. (...) је питање националног и етничког изјашњавања било (...) актуализовано свим овим ратовима и ја сам сматрао својом обавезом да се тако нешто не догоди у крајевима који су везани (...) [за Димитровград, око] Димитровграда. Поготово што је у то време било питање Нејског договора... ДК – Покретала се поново ревизија...? Дим-1 – Да, од стране Бугарске. ДК – И државе Бугарске и бугарске партије у Димитровграду? Дим-1 – Да, тако је. А у Димитровграду се покренуло питање угрожености бугарске националне мањине. То је стигло било до Женева, па сам ја ишо тамо да објашњавам у чему је спецификум и атипичност те мањине, која у свакодневном говору не говори бугарски језик и због чега неће да изучавају и да уче бугарски језик у школама, тако да је ме... ДК – У Женеву чак? Дим-1 – У Женеви сам био, да. Тако да ме је и то понукало да се почнем озбиљније бавити феноменом етничког укоренавања тог становништва и да видим... ДК – У том крају? Дим-1 – У том крају. И да видим шта је то због чега једни имају апсолутно флуидан национални идентитет, могу да буду и једни и други... ДК – У националном смислу? Дим-1 – У националном смислу. ДК – И Бугари и Срби? Дим-1 – ... И Срби. Димитровград је био град са највећим изјашњеним Југословенима, ако се сећате у задњим пописима прије рата, и један други мањи круг, не велики, њих педесетак, који се врло острашћено почео бавити тим питањима из комерцијалних разлога и то питање интернационализовати под формом угрожености мањинских права. И наравно, ако хоћете да дате одговоре на сва та питања, онда је најрационалније да у помоћ позовете науку, јер наука је, у крајњем случају, најобјективнији судија у тој причи и ја сам се почео озбиљно бавити етничким коренима тог становништва, да би открио шта је оно што је карактеристично за то. И ето одакле та моја интересовања за феномен Шопа и Торлака и...

тр. III-2

ДК – И како је то ишло, која су сазнања...? Дим-1 – Па, ја сам прикупио и нашу, значи, литературу коју су обрађивали наши етнологи и истраживачи. Доста сам труда уложио и да покупим литературу коју су бугарски етнографи и бугарска етнографија обрађивала и, наравно, консултовао сам и литературу која је у Европи била релевантна за ту проблематику, и први утисак (...) јесте да су се Бугари више бавили овим проблемом него... овим феноменом, можемо да кажемо, и тим свим аспектима, него наша, српска страна. ДК – И до чега се дошло? О Шопима и...? Дим-1 – Оно што сам ја успео да сазнам и што је преовлађујући, да кажем, став етнолога јесте, отприлике, следеће, може се сажети. Прво, бугарска историографија стоји на становишту да су Шопи, самим тим и Торлаци, бугарска етничка група. Дио српске националне историографије тврдила је то: српска етничка група, док је једна врло јака европска струја и друга група научника из Босне и Херцеговине и Хрватске тврдила да је то етничка група, етнографска, прецизније, група, која има своје корене још у предбал-

канским племенима. Да су врло блиски са племеном које се звало Трибали. Да имају чак трибалског порекла и да су успели, поред свега, и романизирања, и словенизирања, да сачувају неке своје особености, а да је стицај историјских, културних, политичких и војних [околности], које су се дешавале низом година, учинио своје да се они не издигну изнад етнографског карактера, да формирају етничку заједницу, групу, нити специфичну етничку свест, нити нацију, него су напросто доживели судбину балканских Хазара. При чему је већи дио тог Шоплука остао у Бугарској, кад се дијелила граница, кад се успоставила Берлинским конгресом подела Шоплука на два дијела, и мањи је остао у Србији, који се асимилирао у српски етнос и српску националну групацију, а други дио се утопио и асимилирао у бугарску нацију. И оно што је занимљиво да су, поред свега, задржали бројне елементе етнографског карактера, који и до данас живе и који су на терену видљиви и могу се емпиријски доказати.

тр. III-3

ДК – Како се осећа народ димитровградског краја? Дим-1 – Кад говоримо да су Шопи и Торлаци у овом периоду на нивоу етнографске групе, то значи да су само задржали неке елементе етнографског опредељења, одређења. То значи да гаје неке обичаје, ношњу, културу, свест вероватно, о некој... менталитет, и оно што се може назвати корпус културног одређења, и језик, наравно... као такав... говор у том крају. Међутим, свест је јако флуидна и не постоји убеђеност већинског дијела становништва да је... да оно припада том етносу. Оно сам ја успио да остварим увид у задњем истраживању, у Димитровграду се негде стотињак људи изјаснило у задњем попису као Шопи. ДК – А остали? Дим-1 – А остали су се изјаснили: велики део неопређених, један део као Бугари, а један велики број као Срби. Значи, они Југословени који су некад били, изјашњавали, они су постали буквално неопређени. И то говори о једној националној бифуркацији тог становништва, и то говори истраживачу да национална свест у том крају није дубоко уграђена, усађена, нема дубоке корене, што значи да је млађег карактера и да она (...) сеже негде од Берлинског конгреса, од 1878. године до данас није успио да фунда озбиљну националну свест и с једне и с друге стране границе. Отиђите у Софију, разговарајте са (...) он ће рећи да су то Шопови, али они имају тај такозвани негативни призив, погрдан... ДК – Пежоративан? Дим-1 – Пежоративан, у сваком другом значењу. А то је објашњиво, јер су и стари Грци све остале народе називали варварима. Мислим да је то иста матрица и да, ако некоме кажете да је Шоп, да он... или Торлак, да он у неком моменту то не жели да буде, јер оно у већинском мишљењу, у том стереотипном значењу, овај, има негативности. И нико не жели да буде негативан. И онда људи, овај, из тог разлога не желе да се на такав начин етнички и национално изјашњавају.

тр. III-4

ДК – Значи, сад смо причали о националном идентитету, а шта можемо да кажемо о локалном идентитету, конкретно људи тог краја, шта ће да кажу, не

национално Срби и Бугари. Да ли ће за себе да кажу да су Шопи? Дим-1 – Слушајте, прво треба да знамо да је нација категорија XIX века. Да она је наследница народа као етничке групе на већем ступњу развоја, и да отуд до данас та прича није у великој мери заживела. Управо због тог разноврсног и због тог укоренавања, поготову ако имамо ту психолошку димензију, говорили смо о њој, о архетипу и о свим тим елементима који чине врло значајан терминант одређења националног. Становништво овог краја, које познајем, изјаснило се тако и то је корпус људских права и слобода, значи, национално изјашњавање је, и опредељивање је и вољна категорија: „Ја сам оно што хоћу да будем“, при чему, кад кажемо вољна категорија, мора да знамо да то није воља схваћена у вулгарном смислу: „Е, могу да будем и Еским“, него воља као озбиљан психолошки феномен има три елемента, три саставна конститутивна фактора који је чине: то је когнитивни, конативни и емотивни. Когниција значи свест развијена, сазнање да ја припадам националном том корпусу. Конативно, да се ја хоћу тако понашати, као такав. И емотивно, да ја имам осећај припадности том и таквом ентитету. Без јединства тих три категорија, без њихове јасне идентификације, ми немамо јасну националну свест као такву. А ако истражите мало озбиљније те крајеве, видећете да су све те, та три елемента националног идентификовања тог становништва, на врло лабавим основама, да су врло танки, неодређени, и да је због тога национална свест у овом крају, у овим крајевима, доста флуидна, покретљива, неутемељена, јасно неиздиференцирана, а то говори о бројним стварима које испод тога стоје.

тр. III-5

ДК – Ајде сада да видимо тај однос Шопи–Торлаци. Шта су, по Вама, Торлаци? Јер, ајде да кажемо, и сада значи, људи, кад кажем – Торлаци, у Димитровграду везују то за Ваше име. Ајде да видимо... Дим-1 – Да, ја кад сам проговорио о Шопима, прва је реч била... ДК – ...А идеја је, како сам чуо, значи, да почне у тој средини да се прича о етничким односима, и јел су биле неке трибине или како? Шта је било све ту, писали сте радове и тако даље? Дим-1 – Било је и промоција, напосто да се проговори о тој теми која је дуго времена била скренута с пажње, била је затрпана и оптерећена и с једне [српске] и с друге стране, бугарске, тим међудржавним односима. И она је увек била табу-тема. Напосто, ја сам сматрао да наука не смије имати табу-тема, да мора проговорити о свим стварима отворено, чињенично, аргументовано, истражујући на начин који је само својствен науци, и кренути та прича о Шопима, с циљем да пронађемо који су то етнички корени тог становништва, не с неким другим циљем, да ја мењам нечије национално убеђење, национално опредељење. То је, понављам поново, његово лично право, корпус људских права и слобода и ту је, то је ствар универзалне декларације усмено. Према томе, оптужба која је ишла на мој рачун у смислу: „Он жели да нас прави Шопе“ или „Жели да нас прави Торлаке“, то су најобичније флоскуле. Према мени је, имао сам доста жесток сукоб с тадашњим амбасадором бугарским у Београду, мислим да је Ивајло Трифунов се звао, који ме оптужио да ја оћу да вршим шопизацију Бугара. Ја сам га замолио да ми да подршку да ме изаберау за дописног члана Бугарске

академије у Софији, и он је рекао: „Хоћу“, ал да зна на основу чега. Ја сам му рекао да сам [према његовој оптужби] измислио нову нацију, а измишљање нове нације сматрам великим научним достигнућем. „Која је то нова нација?“ Ја сам рекао: „Шопи“. И онда је он схватио у том ироничном односу мом у којој мери је та прича... ДК – Значи Бугари су схватили да је то опасност прогласити Шопе [за нацију], фаворизовати Шопе или и Торлаке. Јел помињао он, рецимо, баш Торлаке? Дим-1 – Тако је. Они сматрају, ако сте мало прочитали њихову националну доктрину, видићете у којој мери они сматрају причу о Шопима и Торлацима, у контексту да нису етничка бугарска група, опасним, као питање од проворазредног националног интереса за Бугарску. Ја то разумем, али... и могу да објасним, али не могу да оправдам. Јер, као човек који се бави науком, ја не могу себи допустити да ствар за коју се интересујем не будем ставио под знак питања и да је не пропитујем. ДК – И још с ким је био сукоб? Али да расчистимо прво ово. Причамо: „Шопи и Торлаци“. У ком односу та два термина код Вас стоје? Дим-1 – Е, сад. Онда је било приче кад сам ја проговорио о Шопима врло озбиљно: „Ко је он? Дошо из Босне да нам орати кво смо ние“. [...] И кад сам ја отворио врло озбиљно и кад сам довео елиту која се научно... која се бавила тим питањима, и из Бугарске и из Србије, онда су они... ДК – Значи, сваког ко се бавио Ви сте га доводили у Димитровград? Дим-1 – Да. Покушавао сам оне људе који су се озбиљно бавили научним... ДК – Које сте сматрали релевантним? Дим-1 – Да. Који се сматрају озбиљним људима у научним круговима који се баве тим питањима. И из Бугарске и из Србије. И правили смо и трибине, напосто да отворимо то питање које је занимљиво. Оно што је занимљиво је да су сви они који су из димитровградског краја, који су у Србији стационирани, а њих има много више него у самом Димитровграду, дали мени подршку. И храбрили ме у томе, јер су имали некакав идентитет да се... да се за њега вежу. Нису прихваћени као Срби у Србији јер имају презиме на -ов, а нису ни... а не осећају се ни Бугарима, и онда им је тај феномен Шопа... „Е, ми смо Шопи“, добродошао да би се ухватили за нешто, јер су, сваки људи имају потребу, човек има и потребу за идентификацију са друштвеном групом. То ћемо... можемо касније разговарати зашто је то тако. И онда је ишло, прича: „Ајде, Шопи..., али“, кад смо отворили причу о Торлацима: „...Дека па најде Торлаците? Ајде: „Шопи, Шопи...“, ал дека најде Торлаците?“. ДК – Значи, они фактички нису ни чули за тај термин раније, јел тако? Дим-1 – Чули су, чули су. ДК – Значи, у том крају не фигурира или фигурира тај термин? Дим-1 – Чули су. Чули су за Торлаке. Погледајте карте оне старе, тај крај има у тим картама назив Торлак. ДК – То да, код Милићевића... Дим-1 – Код Милићевића. ДК – А да ли је народ чуо за то, да ли народ зна за то? Дим-1 – Старији људи са села знају и за Торлаке и за... ДК – Шопе...? Дим-1 – И за Шопе, и знају... ДК – А јел кажу за себе да су Торлаци или Шопи или само кажу да су Шопи а не... [Торлаци]? Дим-1 – Они за себе кажу да су Шопи, при чему они тај појам Торлак везују за појам „горло“ или „трло“, а то Вам је у њиховом значењу и објашњењу „егрџ“ или оно што се ограђује испред појате где се музу овце, и у том контексту... [неко је ушао у просторију и прекинуо разговор] ДК – Дошли смо до тог односа Торлаци и Шопи. Дим-1 – И, ако оћете, има чак, неке продавнице су

по Димитровграду назвали „Торлак“. ДК – Под тим [Вашим] утицајем или...? Дим-1 – Не, не. Оно, људи који су... ДК – Прихватили то? Дим-1 – Прихватили, ставили да им се продавница или фирма... [назива Торлак]. ДК – Јел у самом Димитровграду или у селима? Дим-1 – У селима, у селима. ДК – У селима. У ком селу, да ја то потражим? Дим-1 – Мислим да је доле кад се крене према Погановском манастиру. То сам ја случајно видио. ДК – А које село? Дим-1 – Тачно сада не могу да се сетим, али мислим да стоји продавница, пише „Торлак“. Што значи да нешто од тога као феномен живи. Али пуно им је ближи појам Шоп него Торлак, поготово кад их питате како говоре, они кажу: „Орѓитимо шопсќи“. ДК – Да ли при том схватају тај појам као пежоративан? Они сами? Дим-1 – Не, не, не сматрају га пежоративним, али сматрају да, да је то... овај, нека давна прошлост и да је то... већина. Али старији људи, овај... имају убеђење да су они пореклом Шопи: „Ми смо си Шопи“. ДК – Да? Дим-1 – Ако, ето, у селу питате, питамо старе људе: „Ма, детё, ми смо си Шопи“. ДК – Да ли је то под утицајем неке националне пропаганде или је то самоникло? Дим-1 – Не. Ја мислим да је то њихово убеђење, при чему, овај... није било простора да се та врста националне идентификације озбиљније искаже. [...] Прво, кад су прогутали, да кажем, условно речено, овај феномен Шопа, да се о њему може отворено разговарати и да ту не треба правити никакву политизацију, онда је врло теже било кад се појавио феномен Торлака, да то прихвате као нешто што је специфично, као нешто што има права на легалност. ДК – И да прихвате да је то њихово нешто? Дим-1 – И да прихвате као то њихово нешто.

тр. III-6

Дим-1 – [Реаговали су] Углавном сви који су били национално острашћени, ја то разумијем као човек који се бави науком, овај, могу и да објасним због чега је то, наравно, могу и да оправдам, али разумљиво да јака национална идентификација са одређеном националном групом јесте фактор који све друге... размишљања... ДК – Идентификације? Дим-1 – Идентификације одбацује као такве. Јер (...) доводи у питање његову идентификацију. И то је познато науци. И било је, било је. Углавном то су била реаговања са политичког становишта. ДК – А ко је реаговао? Која партија? Дим-1 – Шта ја знам. Реаговао је ДСБЈУ, реаговали су... ДК – Шта беше то ДСБЈУ? Дим-1 – Демократски савез Бугара у Југославији у оно време. Реаговали су појединци којима отварањем таквог питања (...) ДК – Како је СПС [Социјалистичка партија Србије] изнутра реаговао? Дим-1 – Они су, они су... Ко, партија? ДК – Да. Дим-1 – Никад нисам имао проблема... ДК – Пошто и СПС је имала конотацију националне... Дим-1 – Никад они нису правили проблема и они су схватили да се ја тиме бавим научно и да то питање постављам на научној основи. И... шта смо задње...? ДК – Па, те реакције. Дим-1 – Да, реакције. И углавном у том карактеру је било... Онда су они ишли са причом у Бугарској да те бугарске националистичке кругове, овај, мобилишу, да, ето, Драган Колев, овај, жели да врши шопизацију Бугара у Димитровграду, што је ван памети. А они имали за циљ да себи обезбеде позицију која им је омогућавала да... Профитабилних, профитабилних елемената [ту има]... Да, од тог свог... националне идентификације праве професи-

ју, да праве занат и на томе лепо живе. Наравно, да будем јасан до краја: ни једног тренутка не доводим у питање национално изјашњавање никога. То је ван памети. То је ствар сваког појединца и како ће се опредељивати то је апсолутно приватна ствар сваког појединца. Али при томе не дозвољавам да ми нико оспорава право да се ја бавим питањем етнографског или етногенетског карактера било ког краја земље. ДК – А како су друге... [партије реаговале]? Рецимо СПО [Српски покрет обнове], чини ми се да има и у Димитровграду, како је он реаговао? Дим-1 – СПО је... ДК – Или Радикална странка? Дим-1 – У радикалима и СПО-у смо имали јако велику подршку у свој тој причи. А и... Јер су у том тренутку схватили да је то идеја која спасава добре националне односе у Димитровграду, који су погоршани били. Јер је кренуо вал, врло јак вал бугарског национализма у том периоду, што је опет изазвало јак набој српског национализма, и онда... и... Ако хоћете, у бугарској средини јавила се радикална странка, која је била радикално острашћена. Ал то говори нешто: да велики број оних који се изјашњавају као Бугари у Димитровграду су чланови Радикалне странке, Српске радикалне странке, у оно време постојале... ДК – Иритирало их је...? Дим-1 – Иритирала их је управо таква реалност. И онда, у већинском делу становништва ја сам имао подршку и са становишта Партије [Социјалистичке партије Србије] у смислу: „Пусти човека, нек се бави науком“. И ја сам управо организовао трибине: изволте да научно, аргументовано, стручно разговарамо о том питању.

тр. III-7

ДК – Чули смо како су гледали Бугари на то, односно бугарски националисти, а како су гледали српски националисти? Дим-1 – Српски... Ако сте читали књигу „Лесковачки војвода“ од Ивана Ивановића... ДК – Не, нисам... Дим-1 – Прочитајете „Шопску амбасаду“. ДК – Е, то јесам. Дим-1 – Прочитајте „Нишки гамбит“. И видећете да они сматрају, они третирају Шопе и дају им јако велику, значајну улогу у српској историји. Чувени Шопски устанак, ако сте читали... ДК – А шта кажете на то да, рецимо, о Торлацима сада у пиротској „Слободи“ има препуцавања [касније сам утврдио да препуцавања у овим новинама у вези са овом темом није било, била је то дезинформација] и тако даље, поготово Вита Живковић је то покренуо... ? Дим-1 – Да. ДК – Па сад српски националисти мисле да је то подметање од стране Бугара. Колко сам ја схватио, ово [у Димитровграду у вези са етнонимом Торлак] је схваћено као подметање Бугарима од стране Срба. Дим-1 – [...] Ради се о врло деликатној теми, суптилној, ја сам тога свестан, јер ви тиме дирате у идентитет неког човека, дирате у саставни део његове структуре личности, дирате у проблем који је вековима био склоњен, дирате у међудржавне односе Бугара и Срба, дирате у неке стереотипе који су већ формиран. Значи, бројне су импликације отварања тог питања. Но, ако се носимо оном идејом да сви они који су били пионири и трагали за новим сазнањима су били ти који су плаћали некева цех, од Еве и Адама кад је убрo јабуку са дрвета сазнања, па преко свих оних научника који су отварали ту врсту тема и откривали ново и говорили људима истину, која понекад није како они мисле, како хоће, како желе, онда то, наравно, наилази на разне

потребе. Оно што је мени битно, јесте да остане научницима и с једне и с друге стране да се озбиљно научно, са научном апаратуром, позабаве тим питањем. То питање је страшно било политизирано и инструментализирано и с једне и с друге стране, и ако се ослободимо свих тих флоскула и свих тих намета, онда ће се стварати простор да и Шопа и Торлаци буду фактор интеграције на том балканском простору. Ја сам убеђен да је и етнографски фактор и етнички фактор може бити фактор интеграције. Ја сам написао, један чланак имам о томе, како Шоплук може да се претвори у фактор интегрисања на овом простору, ако створимо ове услове. Све у име богатства разлика. Ја мислим да је Балкан богатији много са етнографским елементима Шоплука, и Шопа и свим осталим, и Торлацима, и да би био сиромашан, пуно сиромашнији без тога.

тр. III-8

Дим-1 – Најпознатије, значи, класике бугарске књижевности, правио сам трибине, књижевне вечери у Димитровграду, доводио сам ја из Бугарске. Овај, садашњи политичари у Бугарској, од Прванова па надаље, су ми пријатељи и увек ће ми бити. Ја сам их доводио у Београд да правимо мост сарадње између два блиска народа. Управо Влку Кана [?], који је велико име у Бугарској, који је мој одлични пријатељ, ја сам га доводио да би он проговорио у Бугарској о тој лажној причи о угрожености бугарске мањине, па су га напали у Бугарској као национал-нихилисту од стране ВМРО-а и неких кругова. Па сам Хајева [?] доводио, који је човек, име, класик, да не причам остале које сам доводио... ДК – Значи, у позадини стоји она идеја: Шопа као мост између два народа а не јабука раздора, како и онај рад се зове? Дим-1 – Тако је, да. Управо тако. Цијела моја прича се односила на томе да етнографска група, колико год била мала, може бити фактор интеграције на Балкану. Макар сијели петорица научника из Бугарске и из Србије и разговарали. То је већ успјех. То је већ нешто. Руше се неки стереотипи, предрасуде, излази се из националних љуштурса и покушава се тај проблем изнети на поље науке. И то је био мој циљ. Ништа друго. То што су неки да у име свог профит... профитабилности политичке себе представе као заштитинике Бугара у Србији, то су највеће глупости. Ја сам провео сусрете, овај, културне сусрете у Димитровграду, и српских и бугарских књижевника. Имао сам књиге и на српском и на бугарском језику. Ја сам имао у Библиотеци позориште једно, овај, ђачко, ученичко, које је правило представу исту, једну те исту, и на бугарском и на српском језику. И ту представу је давало и у Србији и у Бугарској. Па су, чак, шта су радили? Прва представа је овде у Бугарској, па је део, пола представе на српском, па пређу – на бугарском, или пола на бугарском, пола пређу – на српском језику. И добијали аплаузе, страшно. После су то радили код нас овде, водили их у Пироту, водили их свугде. И играју пола представе на српском, онда пређу – на бугарском. И добијали аплаузе. И људи су то онда препознавали као фактор који интегриса ту целу причу. Е, међутим, све се да употребити и злоупотребити, па и то. Овај, ја имам сигурно двадесетак чланака, тридесетак, у Бугарској, у којима је о мени писано тако грдно, наопако, да то... да се човеку смучи... [...] Да сам је отац шопске нације и да сам ја тражио пријем у Академију, јер измислити нову нацију је велико

достигнуће. Макар дописни члан. Глупости. Нација се нити може измислити, него она има процес свог историјског настанка. [...] Овај, и ја сам схватио да сам ја можда био певац који је, можда, рано кукурикнуо и да, овај, су то неки искористили да би провели профит на основу тога. Сад ја сматрам да је пуно лакше о тим стварима причати. Пуно је атмосфера релаксиранија и све је отвореније. Али у Бугарској још постоји врло јак тај национални набој. Они не верују... Нико не одбацује Шопе или Торлаке, нико их не одбацује као да они не постоје, као да је то измишљотина, да је то фикција – не. И једни и други признају: „Да, постоје и постојали су“... ДК – Али су против говорења о томе, против актуелизовања те теме? Дим-1 – Али су... И једни и други сматрају да је то српска етничка група или бугарска етничка група. ДК – И да је штетно за ону супротну? Дим-1 – Да. [...] А моја теза, коју заступа и европска етнографија, је да су и једни и други [Шопи и Торлаци] старобалканско племе, да између Илира и Трачана била су бројна племена, пуно мања, која су чинила мост, Мизи, Есторијати, Дарданци, Трибали, да не набрајам, Шопи и остали, ето, и Торлаци. Ту су били, та племена. И тај средишњи дио Балкана увјек је био етнички прелазног карактера. Поготово што су се у његову супстанцу етничког мешали и бројни други етнички супстрати, од Келта и, да не причам о осталим стварима, Турака, да не говоримо каква је то мешавина била грдна. И још једну ствар да се разјаснимо. Нацију не можемо посматрати као биолошку категорију. Нација нема крви, нема бугарске, нема српске, нема шопске крви. То је расна теорија на којој почива неонацизам, ибернеш и остало. И знамо који је ту одговор. Нација је, пре свега, и изнад свега, психолошка категорија, са она три елемента, при чему је она постала и корпус људских права и слобода. Можеш бити анационалан, никако да се не осећаш, то је твоје право, можеш бити бинационалан, да се осећаш у исто време и Бугарином и Србином, можеш бити трансационалан, да се осећаш интегративно све, и да надилазиш над то, да усвајаш као своје нешто, можеш бити интерационалан, можеш бити... Значи, ту су лепеза, овај, јако широка, а само националисти, они жестоки, траже прецизно изјашњавање: „Ти си такав“. Ја сам убеђен да се и без националног осећања може живети нормално и да то није оно што је специфично за одређени квалитет људског живота. Али не одбацујем потребу људи да се национално идентификују. То је један од три мотива, потреба за заједницом, за крвљу, за чопором, која је нама као људским бићима, као хомо сапиенсима, својствена. И човек има тај... носи у себи тај нагон, потребу да припада некоме, потребу за идентификацијом. Слажем се. Али сам против тога да се тај фактор злоупотребава, користи и натурализује у бројне сврхе. Поготово што су на овим нашим балканским просторима... Историја је доказала како се моћ, снага националне идентификације зна употријевити, употријевити и окренути против другог. И у рукама оних који не знају да баратају суптилно тим феноменом, може да избије рат. Због нације, због етноса се губила глава. И губила се глава на овим просторима. Пуно је крви пало због тога, и због тога ја хоћу да се према овим факторима најнормалније односимо, уз сво уважавање и поштовање, али да ни једног тренутка не буде нико изманипулисан преко... преко тога што се осећа овако или онако. [...] Дим-1 – Отиђите у Етнографском музеју у Београду и

видећете да је Шоплук, шопска народна ношња, посебно одвојена и посебно окарактерисана управо у тај цијели крај уз границу.

тр. III-9

ДК – Шта ви мислите сад, после свега, да ли су Торлаци и Шопи исто, да ли је знак једнакости између та два термина или је један термин ужи а један шири и тако...? Дим-1 – У науци постоји више теорија. Једни тврде да су Шопи једнако Торлаци. Да се може између та два појма ставити знак једнакости. Једни тврде да су Торлаци ужи дио, овај, шопске етничке масе, јер Шоплук се простира, ако се сећате... ДК – И онда, који би то ужи део био? Дим-1 – Оно што се... Опет ту нема јединственог става око тог елемента, значи, географског лоцирања тог етнографског супстрата, управо из недостатка истраживања. Управо мањак истраживања и мањак сазнања, мањак чињеница, оставља простор за могуће манипулације. Али, углавном, колико ја познајем проблем, да становништво има много већи, изражен осећај припадности Торлацима у зајечарском крају него ту у пиротском. И да, без обзира што су у старим картама пиротски крај, тај дио Србије, означаван као Торлак, мислим да у бројним елементима он припада управо том зајечарском крају. ДК – А откуд знате то? Дим-1 – Молим? ДК – Откуд вам те информације? Дим-1 – Па, бавио сам се истраживањем. При чему мислим да постоји доста сличности између Торлака и Шопи, да постоје у етногенетским коренима многе блискости, у обичајима, у култури, у простору који су насељавали. Да је било, вероватно, својих додира, да је било мимоилажења, да је било, мислим, прожимања, и да има и доста својих сличности, али да, вероватно, да би озбиљна истраживања показала да постоје и неке разлике и неке специфичности. Што опет, по мени, и јесте добро, јер то је богатство разлика које морамо чувати.

тр. III-10

ДК – А о овој књизи Вите Живковића шта мислите? Дим-1 – Да. Ја сам пружио промоцију књиге Вите Живковића. Друго, за похвалу је што је неко се уопште бавио тим питањем. И свакако напор треба похвалити и треба подржати. Међутим, овај, као човек који се бави науком, у многој мери нисам прихватио ту тезу да се на основу само имена, да ли се завршава на мушки или женски наставак, може одређивати граница, етничке границе. То може бити један од фактора, ал не једини, одлучујући и коначни. Јер су многи фактори упознати у етнографији и етнологији на основу којих се може одређивати простор насељавања одређене етничке групе. Тако да сам ја то и Вити рекао, овај, он се слаже, али, ето, то му је дошло као идеја, при чему, значи, не треба апсолутизирати ни један од тих фактора. Тек у корпусу свих могућих елемената можемо наслутити докле се одређени простор простирао, поготово ако узмете српску етнографију која тврди да је Шоплук био, Шоплук као простор, од Дунава до Беласице у Македонији. Отиђите у Кичево, у тим селима горе. У Кичеву, видећете да становништво у Македонији говори истим говором као што се говори у димитровградским селима, можда и у вашим зајечарским. Овај, нема никакве

разлике, и онда од Ихтимана, реке у Бугарској, до негде код Беле Паланке, то је тај простор Шоплука, овај, који је тако дефинисан, у коме су опет Торлаци имали свој спецификум и своје место.

тр. III-11

ДК – Колико сам ја могао да приметим, мислим да тога има, Пирот–Димитровград, као два града која... а у суштини етнички становништво исто, али су на бранику нечега што је у људским главама? Да ли има тог антагонизма? Дим-1 – Да. Ако мало проучавате Фројда, видећете да његова теза о синдрому малих разлика је ту суштински важна. Ако проучавате Берлински конгрес, видећете да се становништво Димитровграда, Босилеграда, Сливнице, Драгомана и свих тих села изјаснили као Срби и желели да припадну држави Србији. И та писма су слана у Берлин. Ако погледате још даље, видећете да део Пироћанаца, са егзархом бугарским, се изјаснио као Бугари и желели да припадну Бугарској. Јер се тад водила граница, битка, на Берлинском конгресу, где ће ићи та граница. И Пироћанци су тад добили, поготово што су они цар Борису носили први поклон, овај, пиротски ћилим и шта све не знам друго, да би их он прихватио у своје окриље, али из чисто прагматичних интереса, јер им је Софија била ближе због трговачких односа. Пирот је био трговачки средишни град. И они имају тај комплекс да су им стално говорили да сте ви... да су они Бугари, да нису чисти Срби. Поготово ако се сећате оне чувене Пиротске буне, кад је Милош то гушио и кад су велики број Пироћанаца голготу доживио, управо, сматрају да је то издаја била тог пиротског краја. Онда они имају тај комплекс сталног доказивања: „Срби. Ми смо Срби“. Ако погледате опет, још дубље, видећете да... ову ствар: презимена су за време Душановог царства била на -ин и једно је било име: Пајин, Мајин, Чорин, Бајин. Са стварањем Берлинског конгреса, са стварањем границе на Берлинском конгресу, тај дио који је остао у Бугарској добио је презимена на [...] -ов и -ев, а ови добијају на -ић. При чему онда после Нојског договора, деветсто деветнаесте године, тај дио Димитровграда и осталих (...) присаједињен је Краљевини СХС и мењају презимена на -ић. И тада се усађује српска национална свест. Тада им говоре: „Срби“, они мењају капе, да уче школу на српском језику, доводе им учитеље и културу, отварају библиотеке, књиге [на српском], да би са Другим светским ратом, кад постаје окупациона бугарска зона сви опет морали да промене презимена на -ов и -ев, и Пирот и сви, и ако погледате црквене књиге, до четрдесет и шесте године сви су уписивани на -ов и -ев, Пироћанци и сви су тамо уписивани као Бугари. Тај комплекс их тера да доказују да су они, овај, страшно велики Срби и, кад их озбиљније питате: „Како говорите?“, они кажу: „Пиротски си орати“, а кажем ја: „Добро, како орати?“, „Ај, шопски“. Тек у другом покушају они признају да говоре шопски. А управо та врста комплекса их тера да, да... да доказују да нису... да не припадају тој врсти етноса и због тога они свој дијалекат или говор који се говори називају „пиротски говор“, а у Димитровграду кажу: „Шопски си орати“, а у Бабушници кажу: „Љужнички орати“, у... шта ја знам, Драгоман: „Драгомански орати“, а у суштини врло су мале, танане, разлике у том говору. И због тога тај антагонизам. Ако ви хоћете да

будете нешто другачији, ви према ономе који вам је јако сличан морате правити што већу дистанцу. И тај психолошки моменат, синдром малих разлика је учинио своје да Пирот увек прави дистанцу према Димитровграду, а опет, Димитровград схвата да их хоће... да их хоће Пирот, да оће ови да их „пиротизирају“. (...) Ту је главна теза о „пиротизацији“ Димитровграда. И јавља се опет вештачки антагонизам.

тр. III-12

ДК – Како се осећате национално? Дим-1 – Врло, овај... ДК – Како се изјашњавате? Дим-1 – Прво, то је... Нико на Западу не пита... никога не пита: „Како се национално изјашњаваш?“ и „Колико пара имаш?“ ДК – Добро, ја... пошто нисмо на Западу, питам. А значајно је за овај мој рад. Дим-1 – Да, овај... Ја се изјашњавам као Драган Колев и осећам да могу да прихватим и део српске, и део бугарске, и део босанске културе као своје и осећам [...], по многим етничким коренима које имам, блискост са свим културама и нацијама на Балкану. И с тог становишта сматрам да је моје изјашњавање у овом случају транснационално. ДК – Јел то значи да се не изјашњавате на попису? Дим-1 – Не, изјашњавам се. ДК – Не? Дим-1 – Изјашњавам се. Изјашњавао сам се, али... ДК – Али задржавате за себе, нећете да ми кажете како? Дим-1 – Да, да... Али се осећам управо тако – транснационално. То значи да асимилијем... ДК – Али ја вас молим... За мене је значајно како се Ви од свега тога...? Јер и ја се исто осећам. Значи, ево, ако морамо, ево, то се снима, моја породица је по једној линији [веома далеким] пореклом из Белоградчика, али ја једноставно не желим да враћам ништа уназад и тако даље. Ја сам Србин, тако се изјашњавам и идентификујем са том нацијом. Шта Ви пишете, шта Вама пише? Ево, бићу и даље неумесан, јер ми је значајно. Дим-1 – Дуго времена су се моји изјашњавали као Југословени. Моји. ДК – А не као Бугари? Дим-1 – Не. И велики број људи се... ДК – У Зајечару има велики број насељеника из димитровградског краја и изјашњавају се као Бугари, ја их знам, то су ми комшије. Значи, није то мени ништа [необично]... Дим-1 – Јасно. Али, рекли смо шта је нација, значи, у смислу националне свијести, и шта треба да постоји, треба до краја бити поштен према себи: ја немам сазнања озбиљног да припадам ни српској ни бугарској етничкој групи. И свако друго... ДК – Па, јел то значи да се изјашњавате као Шоп? Дим-1 – ... Ал негде дубоко у себи осећам да имам архетипски Шоп, Шоплук, шопске етничке корене, јер реагујем као менталски Шоп, „оратим шопџи“... ДК – Да? Дим-1 – Да. Друго, овај, познајем феномен Шопа. Треће, овај, борим се да то остане као елемент који ће чинити богатство на овим просторима. И за Торлаке и за Шопе [то мислим]. Шта значи да... шта значи сада да нема „шопске салате“, да нема „шопско оро“, шопску народну ношњу? Дал би [култура] била сиромашнија? ДК – Ако се осећате као Шоп, дал се осећате и као Торлак? Јел можете и са тим да се идентификујете? Дим-1 – Мало теже, јер ми је то даље. То ми је даље. Али вероватно, овај, да утврдимо који елемент... у којој мери су Торлаци и Шопа етнички блиски, а ја мислим да јесу... ДК – Значи, ипак мислите да су две групе? Дим-1 – Мислим да има разлике између њих. У којој мери је та разлика, у којој мери је та специфика диференцијације,

тешко је рећи, јер се нисам бавио тиме научно, не могу као научник да говорим о нечему што не могу бити... егзактно испитано... ДК – [...] У Пироту постоји један Шоп? Дим-1 – Да? ДК – Гојко Ранчић. Дим-1 – Да? ДК – Он се изјашњава као Шоп и сви то знају у Пироту, а он се радо учланио у Завичајно друштво Тимочана–Торлака, јер сматра да је то исто. Зато питам...? Дим-1 – Ако постоје Шопи, постоје четири Шопа. Постоји Ранчић, постоји Драган Колев, постоји Шопен и Шопенхауер. ДК – [смејем се] Ово је добро што лепо знате да се...? Дим-1 – [...] Пошто ја нисам хтео да кажем да сам Бугарин. Разумеш? Али ја сам био поштен према себи, према себи прије свега (...) Јер напросто немам формирану ту свијест. Немам формирану ту врсту осјећања, немам ту врсту сазнања и не понашам се тако. Без та три елемента на врло високој... нивоу, не можемо говорити. Тек онда [ако та три елемента постоје], овај, можемо причати о... ДК – Јел то значи, ја морам да идем даље, јер ми то треба... Ви сте се изјашњавали као Шоп? Званично на попису? Дим-1 – Да. Званично на попису ја сам се изјаснио као Шоп. [...] Један сам од сто и двадесет њих који су се у Димитровграду изјаснили као Шоп. ДК – Од сто и двадесет, сто двадесет? Дим-1 – Јесте. А ти су подаци ушли у рубрику „остали“, они се не виде тамо у статистици, али сам ја дошао до тих података... ДК – Накнадно? Дим-1 – Накнадно, на одређени... [начин]. Значи... ДК – А да ли је ово тачно да је у Пироту само један или је било још неког? Дим-1 – Нисам... ДК – Јел знате за тог Гојка Ранчића? Дим-1 – Знам, знам, знам. Овај, али... нисам проверавао. Било би врло занимљиво видети у Пироту у којој мери су се изјаснили Шопима. Али они... то је специфичан пиротски менталитет, значи, који има ту прагматску димензију: „Ако је нешто корисно онда ајмо, па макар били црни Цигани“. ДК – А да ли Вам се променио идентитет сада када сте у Београду, да ли се и даље изјашњавате као Шоп? Дал су били после тога [пописи] или не? Дим-1 – Нису, нису. Овај... суштина је приче што ја осећам да у мом архетипу то дубоко негде постоји у већој или мањој мјери. [...] Осећам у себи ту врсту архетипа. И свако друго је насиље над собом. И будите убеђени, и ти који се изјашњавају да су Бугари, ако озбиљније с њим поразговарате и озбиљније проговорите, видећете да је та врста исфорсирана. Да то нема утемељење у она три основна елемента о којима сам говорио. Тако да... Једини прави Бугари знате ко су? Етнички? ДК – Источна Бугарска тамо...? Дим-1 – Не. ДК – Не? Дим-1 – У Србији? ДК – А, у Србији. У Великом Извору? Дим-1 – Да. ДК – Али се они осећају као Срби. [...] И љуте се кад им се каже да су Бугари. Дим-1 – Не, не, не, имате друге Бугаре. Имате Павликанце. ДК – А у Војводини, да? Дим-1 – У Војводини [...] Бугари Павликанци, који су католици, примили католичанство од дубровачких трговаца, који имају свој језик издигнут на ниво књижевног, што значи формирали су граматику, говоре павликански, пишу латиницу и католици су (...). И у Београду се још Шопом изјашњава Бранимир Стојковић [...] Он је исто Пироћанац. ДК – Овде у Београду? Дим-1 – Он је професор на Политичким наукама. [...] ДК – А како сте се изјашњавали у Сарајеву? Дим-1 – Јао, не сећам се, мислим да смо се тада изјашњавали као Југословени. ДК – Да? Дим-1 – Тако да је то... мислим да је тако. У то време је тако било. ДК – Добро, а колико сте радова написали о Шопима? Дим-1 – Па, имам, мислим, пет-шест радова да је објављено у међународним часописима.

[...] И оно што је занимљиво, овај, страни аутори су ме звали, њима је то било занимљиво, нешто ново су чули о Шопима и имао сам тако неке контакте из... из Европе, значајне, који су се бавили етничким, овај, етнографским питањима.

Транскрипцији делова разговора везани за одељак „Реакције на промоције назива Торлак које је вршио Драган Колев“ (IV)

тр. IV-1

Дим-2 – Први пут нам је Драган Колев реко да смо Торлаци. Нико до тад није знао да смо Торлаци. Реч Торлак пре тога никад нисмо чули. Кад те неко пита: „Кљв си?“ „Ја сам Шоп“. Кад сам некад играо у фолклор, певали смо: „Држ се, земљо, Шоп те гази“, никад нико није реко: „Држ се, земљо, Торлак те гази!“ [...] Осим Колева је и Бранислав Лукић из Димитровграда (отац му из околине Крушевца), и он је подржавао. Он је судија. [...] [као један од одговора на питање шта одликује Шопе] Фолклор. Шопска кола су увек дигла публику на ноге. Играју их и велики ансамбли по Србији. Шопска кола, шопска салата. [...] [као још један од одговора на питање шта одликује Шопе] Менталитет. Да нас не повезују са Тутом Бугарином, који је у селу Црвена Река код Беле Паланке... много клали, па је Црвена Река од крви. Ми желимо да побегнемо од тога. Не могу да се кажем да сам то, него боље Шоп. [...] Друго су Бугари из северне Бугарске, они су крволочни, нож под гушу, а ми смо доброћудан народ. Ми желимо да се дистанцирамо од тога. [...] Чим прођем Пирот, ја окрџем [на српски] због лакше комуникације. Ја знам перфектно и српски и бугарски. И са децом не говоримо онај чисти шопски језик, већ изобличен помало. [...] У Димитровграду и околини је познат виц: Кад одведеш Пирочанца на хемијско чишћење, квб се добива? Чис Бугарин и прљава вода.

тр. IV-2

Дим-3 –Из Бабушнице, Форски, први писао о Торлацима. [...] Софијска околина и ми овде, Драгоман, Годеч, ми смо Шопи.

тр. IV-3

Дим-4 – Драган Колев је хтео да прикаже нас као Торлаке. То је била политичка игра. Шоп је била алтернатива приликом изјашњавања за Бугаре. То је време српског национализма. [...] Колев – у Сарајеву завршио [факултет]. Шешел му је предавао и са Шешелом је сарађивао. Био је секретар СПС-а у Димитровграду. [...] За Торлаци сам чуо из књиге Косте Костића. Коста Костић је из Славиње [сада у општини Пирот, а раније у општини Димитровград, Бугари по националности], али се прекрстио на -ић. На гробљу у Славињи је отац Косте Костића Васил Костов, а поред њега Коста Костић. [...] Трнчани су Дерекулци. Овде ми кажемо „влк“, а у Трн се каже „вук“.

тр. IV-4

Лук-1 – Никад у селу [у својим родним Височким Одоровцима] од старих људи нисам чуо реч Торлак. Лук-2 – Ни ја од старине нисам чула реч Торлак.

Први пут смо чули од Драгана Колева, он је форсирао назив Торла́ци. Он је као социјалиста био неомилџен, био нам одвратан. Форсирао реч Торла́к и баш од њега смо чули. [...] Лук-1 – Ми смо после схватили да то Бугарима смета да ми нисмо Шопи него Торла́ци, да то Срби убацују. [...] Драган Колев се искомпромитовао као окорели националиста [српски]. Остао једини од те гарнитуре доследан социјалистичкој идеологији. [...] Назив Шопи је од вајкада, то знамо и тако се осећамо: Шоп, Шопи. Лук-2 – Ми, Царибрóцање, сви знамо да смо Шопи. Бугари кажу Шоплџк, а код нас нема такав назив. [...] Колев је негирао да смо Бугари: нисмо Срби, нисмо Бугари, него Торла́ци. [...] Неки воле овде да се деларишу да су Срби, неки се и плаше, зато. Ми их рачунамо да су глупави.

тр. IV-5

ДК – [питама га за личне податке] А порекло? [мислим на село из којег је пореклом] Дим-2 – Порекло шопско, и поново шопско, и увек шопско, и никако другачије. (...) ДК – Ти кажеш да си Шоп, јел тако? Дим-2 – Шоп, да. ДК – По националности? Дим-2 – По националности, у ствари, ми се овде представљамо, значи с ове стране границе, у српском делу и у Бугарској до Софије, ми се представљамо Бугари, али шопско племе. ДК – Да? Дим-2 – Значи, то је раније било, овај, колко ја знам, овај, племе које је нома́дско. Али из неког, мени непознатог, разлога населило се у овом делу Балкана, да тако кажем, зато се налази и с ове стране у Србији и с оне стране, значи, у Бугарској. И ту је остало, значи, у подножју Старе планине до такозваног места овде Бурел–Дерекул и Трнски крај. То је врло битно. ДК – То сам хтео да те питам, значи: за тебе докле је шопско? Дим-2 – Е, значи, тај пиротски крај... ДК – Бурел... Бурел? Дим-2 – Бурел, Дерекул, значи, то је део трнског тог краја... С ове стране је Бурел–Дерекул, с оне стране је град Трн и трнска општина, значи то је у Бугарску. ДК – Добро? Дим-2 – Значи, шопско је, по мени... значи, овај део... у ствари, цела општина Димитровград је шопска и мислим да је добар део, овај, и пиротске општине шопски део, да тако кажем, међутим, можда је то било тад популарно, или можда је тако морало да буде, да су морали да се прекрсте. Значи, њихова презимена су била Манчев, Ранчев, Панчев, е сад су Манчић, Ранчић, Панчић, у ствари мислим да су Шопи, то су наша имена: Манча, Ранча, Панча, Ганча, они су били на -ов, сад су на -ић, тако да и добар део пиротске општине мислим да су Шопи. ДК – А овај... Годеч? Исто...? Дим-2 – С оне стране, значи, бугарске... у Бугарској... ДК – Јел то Бурел исто? Дим-2 – Не. Не, не, не, то је, значи... бугарски део, то је подножје Старе планине... Годеч, Драгоман, Сливница, Софија, то је Софијски округ, ваљда се зове [тако]. Е, то је исто... они се изјашњавају исто као Шопи. Бугари, у ствари, али шопско племе. ДК – Да? Дим-2 – Тако да је, фактички, с оне стране од Софије па све до Пирота, ми се овде изјашњавамо као Бугари, шопско племе. ДК – Бугари? Дим-2 – Бугаре... у ствари: Шопи. Тако и причамо, ево, ја сад причам на српском језику, али наш језик се зове шопски, а никако торлачки. ДК – Да? Дим-2 – И кад желимо да се покажемо, докажемо као Шопи, ми кажемо, кад играмо коло, на пример, ми кажемо: „Држ’ се, земљо, Шоп те гази!“, а никад нисмо рекли: „Држ се, земљо, Торла́к те гази!“. То у нашем крају не постоји. Нит је било нит ће га бити. ДК – Кад си први пут чуо за реч Шоп?

Дим-2 – Од рођења. Одувек сам чуо. Значи ми... ми кажемо да је наш матерњи... матерњи језик шопски језик. Не кажемо чак ни бугарски. Чак се залуђујемо том, овај, некаквом идејом, да... да... да се направџи шопска граматика. ДК – Да? Дим-2 – Да се једноставно прича шопски. Зато што нама бугарски... има... па и овај стари део популације, и ови нови... нове генерације, не знају бугарски. Значи, он чим почне да говори... ДК – Да? Дим-2 – ... Он почиње шопски да говори – нити бугарски нити српски. ДК – Да? Дим-2 – Шопски. Значи, његове прве речи су и дан данас у комуникацији између нас, одавде па све до Софије, на шопском малтене. ДК – Да? Дим-2 – Тако да нигде се не помиње Торлак и, мислим, стварно ја не знам одакле и уопште та идеја (...) ДК – По чему... По чему се распознаје Шоп? Прво да расчистимо око Шопа. Дим-2 – Шоп. Шоп као Шоп је напаћен човек, значи, али врло опрезан, врло мудар. Чињеница да на овом делу Балкана је историја била врло бурна. ДК – Да? Дим-2 – Значи, ту је било и Турака, ту је било и... да не идем уназад... Тако да је га њега мука натерала да буде врло опрезан, врло лукав и довитљив, да би преживео. Значи, његово је, прво што је... што је... шаљивција велики. И то, врло често и на свој рачун. Али врло осмишљено: ако се већ шали на свој рачун, он има нешто да одради и да добије (...). Иначе је врло радан и веома штедљив. То су кратке црте... ДК – А још по чему се познаје? Дим-2 – По мелосу. По мелосу. Ето, ми смо... Ви знате сигурно да било где у Србији, кад се игра, сплет шопских игара увек изазове веома гласне аплаузе, значи, изузетно је весело народ. Добронамеран је, никад злонамеран, и своју муку кад жели да... да... да на неки начин, овај, олакша или како већ, олакша игром и песмом. Значи, то је то. ДК – А говор? Дим-2 – Говор... ДК – Јел се познаје по говору или...? Дим-2 – По говору апсолутно, да, апсолутно. Па, то је... сам говор... Пироћанци кажу то је пиротски. Није, то је шопски, они говоре искварени шопски језик. Нит је српски нит је шопски, па га направе некакав булумач, што би рекли ми овде. Значи, говор је специфичан. Српско-бугарски, са много варваризама, односно турцизама. Имамо изузетно много турцизама. ДК – Да ли је по теби то српски дијалект или бугарски дијалект... или није...? Дим-2 – Мислим да је негде на средини. Нит је српски нит је бугарски. Зато што имамо и тога и тога. Зато се и кажемо да смо Шопи, јел не знамо коме смо ближи – Србима ил Бугарима. То је словенско племе. ДК – Да? Дим-2 – Тако да... у ствари Шоп, Шоп, Шоп. ДК – Шоп је Шоп? Дим-2 – Управо тако.

тр. IV-6

ДК – Добро. А сад: реч Торлак кад си први пут чуо? Дим-2 – Реч Торлак сам први пут чуо кад је почело нешто у виду политизације свега тога, неко је желео тиме да добије поене. ДК – Кад је то... Кад је то било? Дим-2 – То је било у оном времену социјализма, значи то је пре једно тридесет година, још у Титовом времену [казивач је погрешно проценио, додао је више од десет година]. ДК – Аха? Дим-2 – Ту је једна група или, боље рећи, један појединац желео себе да докаже на неки начин, не знам као каквог... ДК – А ко је то? Дим-2 – То је Драган Колев. ДК – Да, и...? Дим-2 – Ту је давао изјаве [...], дао изјаве да је он Торлак. И ту је давао, чак шта више, [исте] изјаве један Бане Лукић, он је сад судија истражни, мислим, у Пироту. Човек који је дошао из срца Србије, мислим да је подно Ко-

паоника или где је живео не знам, али... ја не знам како он каже да је Торлак а једе шопску салату. Каже: „Једемо нашу салату“ „А шта једеш?“ „Па, шопску салату“ „Што не једеш онда торлачку салату, ако си Торлак онда...“, ја не знам дал постоји таква салата. Ми смо познати... ево, на пример... ДК – Да? Дим-2 – ...Мало ко зна да је шопска салата потекла одавде... ДК – Да? Дим-2 – А свугде итекако радо се виђа на [...] трпези... ДК – Да? Дим-2 – Значи, чуо сам и мислим да је то део политике, некакве игре, које... ДК – И како је то било у ствари, мени до краја још увек није јасно шта... како је то промовисано. Шта се хтело с тим, по теби, и какве су реакције биле? Дим-2 – Реакције народа су биле жестоке. Значи, то је било у нашим локалним новинама, новинама на бугарском језику. ДК – „Братство“? Дим-2 – То је „Братство“, да. Жестоке зато што није нико желео... прво и прво, деведесет посто популације у Димитровграду није ни чуло за то племе. Торлак, па Торлак. Искрено да вам кажем – ни ја. ДК – Да? Дим-2 – Буквално сам од овог господина, или друга, он је био друг, значи, чуо. Како је позадина свега тога, да ли је политика у питању, мени мирише на то, мислим да је нешто заголицило, нешто што и... и мислим да и њему и дан данас није јасно шта је тиме хтео да каже, какве поене је желео да... да... да... дал да се приближи некаквом њиховом политичком врху у Београду, шта ли већ – ја не знам. ДК – Чекај. Он је шта, која партија? Дим-2 – Он је, значи, својевремено је био члан Савеза комуниста и тако ли већ беше, ја не знам. Е, после, нормално, је прешо, како су они прелазили, или већ мењали своје име, СПС, шта ли већ. ДК – Да? Дим-2 – Е, члан СПС-а, мислим да је и дан данас у тим водама, мислим, на крају крајева, нека му... ДК – А ви... а ви у оквиру које партије сте реаговали на све то? Дим-2 – Ја, на моју срећу, или можда жалост, зато што и дан данас патим због... управо због партијског неодређивања. У оно време сам три пута био нуђен да будем Титов омладинац, односно члан Савеза комуниста, као то је био час и понос бити, а ја то, такав понос и час, нисам желео, желео сам својом главом да размислијам, да се изјашњавам како ја мислим и... и... и какав јесам у ствари, а не по некој партијској директиви да дижем два прста и да размислијам туђом главом. Тако да никад, ама баш никад, чак шта више, мој отац је у она мрачна времена, после Имформбироа, два пута био политички затвореник. Зато што се изјашњавао као такав какав јесте. ДК – Као какав? Дим-2 – Као припадник бугарске националне мањине, односно Шоп, ето, ко што га ми кажемо. ДК – Да? Дим-2 – И управо због тога, нит је убио некога нити украо, ал је био два пута у затвору. И управо то је одлучило у мом животу да... ама баш буквално да се не бавим политиком, зато што је то стварно... само може човеку да нашкоди. У одређеном тренутку и да му помогне, ал ја мислим да тај човек више није тај човек, има свој его... ДК – А како је реаговала ваша Бугарска партија? Дим-2 – Бугарска партија? ДК – Да. Дим-2 – Па, ја не знам како је реаговала, зато што ја нисам био ни у једној партији, али претпостављам да је... ја не знам дал је тад... тад није ни постојала та Бугарска партија. Бугарска партија се после формирала, значи, кад је била... све те... те... промене, кад је почео да функционише овај вишепартијски ситем, овај, е тад је формиран, колико ја знам, ДСБЈУ – Демократски савез Бугара у Југославији. ДК – Јел је Драган Колев то промовисао у време кад је почело вишестранање или пре вишестранања? Дим-2 – Колев је то

промовисао... Мислим да је баш кад је почело, кад је Савез комуниста прешао у... Социјалистичка партија Србије, ваљда беше, тако беше... ДК – Да. Дим-2 – Е, тад је почела та цела прича. У оно време мислим да није ни смео... ДК – Мислиш да је то било наменски да се шта? Да се србизује...? Дим-2 – Да се некеме... ДК – Да се србизује ово становништво (...)? Дим-2 – Управо тако. Да се некеме у Београду... код некога добију поени, можда чак да се... па, да не кажем класично, асимилација, односно претопљавање, овога... ја не знам дал би ико... тад је било модерно, на пример, да се изјашњавамо као, ето, већина нас, значи, ево још један израз да се нити у Бугаре рачунамо као Бугари нит међу Србима се рачунамо као Срби – гро становништва у димитровградској општини се изјашњавао као Југословени. ДК – Да? Дим-2 – Значи, то је, у ствари, можда некакво сакривање иза Шоплук, пошто шопска нација, као шопска нација, нигде је и нема... или народ, шта ли већ. Нигде и нема ставке да се изјасниш... ДК – А сад кад нема Југословен, како се ти, рецимо, изјашњаваш? Дим-2 – Шоп. Шоп се изјашњавам. ДК – Значи, сад има та могућност? Дим-2 – Значи Шоп... Па, не да има та могућност. Не. Па, да вам кажем нешто: ето, ја, игром случаја, сам рођен у Србији, али кад себи правим некакву паралелу између мене и, да тако кажем, правог Бугарина, има много разлике. Буквално много разлике. Мој менталитет, мој начин размишљања, дал је то можда што сам растао у Србији или шта ли већ, не знам, али и сад, после толико година, паралела између нас и овог, што ми кажемо, правог Бугарина, на пример, тамо неко из Плевена, Пловдива (...), горе, има много, много разлика, како у менталитету, тако у говору... и у игри, у самом фолклору. ДК – Да? Дим-2 – Ту се може видети да... да... да наш фолклор, наш начин игре... весело, буквално некакав темпераментан у односу на њихове тамо, примера ради у Добруци, тамо где живе прави Бугари, ма драстична је разлика између... ДК – А какав је однос, ти се изјашњаваш као Шоп...? Дим-2 – Да. ДК – ...Какав је однос оних који се изјашњавају као Бугари у Димитровграду према, рецимо, том... том имену Шоп или Торлак? Дим-2 – Ама, прихватају они, прихватају и они... и они шопски причају. И они шопски причају, не причају [другачије]... ДК – И прихватају да су Шопи...? Дим-2 – Прихватају Шопи, међутим... ДК – Али неће да се изјасне као Шопи, него се изјасне и...? Дим-2 – Не декларишу се... ДК – ...Декларишу се као Бугари? Дим-2 – Као Бугарин, да... јер нема ни солуцију, на пример, нема још... Нико званично не признаје те... нас Шопе. Исто као Роме: неки се изјашњавају Египћани, неки шта ли већ, Индијци, шта ли... ДК – Да? Дим-2 – И ми исто. Тако да и он би драге воље реко да је Шоп, али му се... кад га питаш: „Шта си? Бугарин? Србин?“ – нормално да ће да каже: „Бугарин“, чим је Алéкссов, Богов, Петров, неће да буде из Тунгузије.

тр. IV-7

ДК – [...] Како се завршило то са Колевим, то са: Торлак – Шоп? Јел је он промовисао и назив Шоп или само назив Торлак? Дим-2 – Не. Не, не, не, није промовисао... Смејали су му се, дедедес девет посто становништва [...] му се смејало. Ја мислим да је он, кад се све то издешавало, значи, кад је буквално он тиме, не добио него пуно, пуно, изгубио, мислим да је збрисао из наше средине, ја мислим да сад живи у Београду. Ја не знам зашто. Ако је био толико велики

Торлак, он је био чак (...), мислим, једно време политички директор Народне библиотеке, што није остао овде, што није диго тај наш торлачки народ под знаком навода, некаку културну револуцију направио торлачку, да видимо шта је то, ми буквално не знамо. Ево, ја искрено да вам кажем, ја сам поново читао да сам Торлак у локалн... преко локалних новина, ових „Братство“... „Братство“. ДК – Кад? Скоро? Дим-2 – Ма, није скоро. То је, значи, оно време било кад је... он, значи... како му то дође... пре, пре петност, двадесет... двадесет година. ДК – Да? Дим-2 – Значи, ја први пут чујем о томе да... да... да... једну сулуду... мишљење ил' шта ли већ да сам... да смо ми Торлаци. Нисам ни знао да постоје. Искрено да вам кажем, нисам ни знао да постоје Торлаци. Нисам се ни интересовао. То је, можда – некаква тамо... ДК – А после си сазнао? Јел си сазнао где су Торлаци? Дим-2 – После, кад сам почео да се бавим овим послом, па сам путовао, био сам и у вашем крају, значи у Тимоку, Зајечару, у Књажевцу, с оне стране, значи: Белградчик, Лом, Чипровци, Чупрене, е тамо сам чуо причу о Торлацима, зато што се и они изјашњавају као такви. Али, колко сам ја чуо, ево конкретно за Чипровци, они су били католици, па су се после ваљда... шта ли већ (...) представљају као Торлаци, односно, мислим да су православци сад. Или, или, можда још... [...] Тако да сам тек сад, кад сам почео да путујем и да се бавим овим послом што се и дан данас бавим, значи, туризмом, [ја] сам почео да чујем мало више информација, и с оне стране, значи, у Бугарској, и с ове наше стране. ДК – Шта значи реч Торлак? Дим-2 – Право да вам кажем – не знам. И дан данас, кажем, не знам, и нисам заинтересован, зато што, не да ја потцењујем ако постоји такав народ, и сигурно постоји, сигурно... ДК – Да? Дим-2 – ...Него буквално се... не желим да причам на ту тему зато што је то за мене увреда. Ја не же[лим]... као да се поистовећујем, као да сам и ја Торлак. И нисам... Нити сам читао историјат, нит порекло, ни одакле је тај народ, какав је тај народ... јел он, на пример за нас Бугаре, претпостављам да је бугарског... чим се толико прича да смо ми Торлаци овде, национална мањина, ми се... за нас се каже да смо монголско-татарско племе... овај порекла. Е, сад, Торлаци, дал су и они то? Ја не знам. ДК – А јел ти мислиш да си монголско-татарског порекла? Дим-2 – Мислим да нисам. Буквално ја и сад кад ме гледате... ДК – Откуд те плаве очи? Дим-2 – ...Кад ме гледате сад, зар ви мислите да сам монголског порекла. ДК – Па, ја не мислим, а дал ти мислиш? Дим-2 – Значи, они су мали, здепасти, Атила бич божји, значи криве ноге, стално су били на коњима, можда имам мало закривљене очи, али то ми више личи, мени, мени личи... више личи то на неког Руса или шта ли већ, или на... овога... Монголца, или... овога... [...] Тако да... опет мислим да и то (...) опет нека прича. Коме то иде на руку, ја појма немам. Није ми јасно. ДК – Значи, да сумирамо: по теби је Торлак промовисано да би се србизовали људи овог краја? Дим-2 – Па, да га кажемо тако. Ето. Да не будем... да не изађе нешто... нешто... опасно по мене... по мене (...) ДК – Не, не може ништа да изађе. Дим-2 – Мислим да је то политика у питању, јер, не знам... не видим... нити је постигао [Драган Колев] некакав ефеќат, чак је добио контраефеќат. Овде у Димитровграду, ја колко знам, сви моји пријатељи, рођаци... Па, ја, у ствари, немам... Чим сам Шоп, имам рођаке Шопе, немам Торлаке, и нико се не изјашњава тако, право да вам кажем. [...] Чак

и увредљиво делује кад кажеш... Кад се видимо ми кажемо: „Где си, Шопе?“ овај... не кажемо никад: „Где си, бре, Торлак?“ Значи, нико... Не да делује увредљиво, сад не знам... да не будем националиста... ДК – Па, добро, нисте то ви, нисте они... Не мож’ да будеш оно што осећаш да ниси. Дим-2 – Па, да... Не мож’ да ми кажеш сад: „Где си, Роме? Где си, Египћану?“ ДК – Да. Дим-2 – Ја сам Шоп. ДК – И тиме се понесиш? Дим-2 – Нормално. И својим језиком, и својим фолклором, својим... својом националном кухињом, ама баш свим. ДК – Да? Дим-2 – ...Што сам Шоп. И тако се и осећам, право да вам кажем. ДК – (...) Ајде чисто да видимо твоје мишљење: менталитет Шопа? Дим-2 – Ја мислим да сам малопре рекао... ДК – Реко си нешто. Дим-2 – Аха... менталитет значи... ДК – Реко си да су шалјиви, да су... Дим-2 – Шалјиви, шалјиви... Значи, све своје проблеме или муке [...] гледа да реши на... на... на некакав комичан, на некакав... допадљив начин. Не кроз тугу, увек кроз песму, кроз шалу.

тр. IV-8

ДК – А јел има неки виц о Пироћанцима? Дим-2 – Има их пуно. Е, па, то да вам кажем. [...] ДК – Пошто знам да између Димитровграда и Пирота... Дим-2 – Ривалитет постоји некакав. ДК – ... Има велики... [ривалитет] Па, не некакав, него... [велики]... Дим-2 – Пóприличан, пóприличан. [...] ДК – Е, шта ви кажете за Пироћанце, рецимо? Дим-2 – Е, па, да вам кажем како је то у нашем крају, ево то сам запамтио. То сам због њих морао да запамтим [смеје се] Овај... у нашем крају каже... не, ја мислим да сам вам малопре рекао да су они малтене ти, пошто, како Манча, Ранча, Ганча, то су наша имена, то су шопска имена од Манчев, Ранчев, Ганчев, постали Манчић, Ранчић, Панчић, Ганчић и шта ли већ не. ДК – Да? Дим-2 – Е, каже: „Кад одведеш Пироћанца на хемијско чишћење“ – каже – [...] „Шта после... После тога шта се издешава?“ – каже – „изађе много прљави вода и чис Бугарин, односно Шоп“. [...] Тако да је то... ДК – Јел има још неки виц? Дим-2 – Па, ја не бих, не бих пуно да их вређам, ипак... ДК – Не, не, не, није то вређање. То је идентитет. Размишљање о некој другој, суседној групи [...] Дим-2 – Нема виц него има прича, зато што, поново кажем, они су желели да наметну некакав свој пиротски језик, пиротски фолклор [...]. Пиротско јагње ево сад желе да брэндирају, пиротско јагње, што се ја не слажем с тим: неће никад бити пиротско јагње што се мене тиче и као туристичког радника и тог брэнда тог краја. Није пиротско јагње, пиротско јагње опет расте... опет је расло на Старој планини, значи то је старопланинско јагње, старопланински качкаваљ, и тако ће и остати. Ми се у Димитровграду, конкретно ја, не слажемо с тиме. Кад их питам, пошто и Пирот има и Влашку планину (...): „Где је то јагње расло?“ Па, каже: „На Старој планини“. А што онда да буду... Значи, они су по мало, по мени, егоисти, лицемéri и некакви квази локал патриоти. Ја мислим да не воле... да им се нешто боље понуди они би избрисали сигурно. Мислим да, ипак, не воле тај свој крај као што га ми Шопи овде волимо, што кажемо: „Шоплук“. Тако да по том основу морам да се дистанцирам, не знам одакле им те особине, али ја не бих желео, пошто кад идем у унутрашњост Србије, кажу: „Где си, Пироћанац?“. То је за Димитровграђанина, односно за Царибрóцанина, пошто се ми и дан данас зовемо Царибрóцани, овај, увредљиво-

во. Кад неко из Београда или било где каже: „Еј, Пироћанац“, „Не, никакав Пироћанац“. Значи ми са Пироћанцима ретко шта имамо. Дружељубиви смо, мирољубиви смо, не кажем да и они... да су џангризави или шта већ, али знате по чему су познати у целом... целој Србији, па можда и шире. Шкоти, па Пироћанци. Значи, шкрти, прерачунати... [...] ДК – Јел то стварно тако? Дим-2 – Па, мислим да је стварно тако, јер имао сам прилике, студирао сам, пошто сам у пар наврата студирао, мој први факултét је био Факултét за физичко васпитање у Београду, па сам имао Пироћанце колеге, ретко да, кад будемо изашли, да пусте туру, што ми кажемо, да... да... да часте човека пићем. Увек те тапшу по рамену: „Где си, куме, брате, куме, брате“, док ти не искамче нешто из џепа, после окрену леђа и те не познају. Што је... ево, на пример, један виц, још један па ајде, ја сам реко нећу више о Пироћанцима, да ме неко не чује па после да каже: „Е, тај је националиста“. ДК – То је за мене, нема нико да чује. Дим-2 – Овај, примера ради, кад је дошао неки из унутрашњости Србије и каже: „Бре, Пироћанац, што ти“ – каже – „овај петао скакуће на једној ноzi?“ „Па“ – каже – „био јуче кум код мене у госте“. Значи, одсеко му само једну ногу, а ову другу оставио за следећу прилику да види [...]. Тако да између нас и Пироћанаца има... има драстична разлика. Ми... па, можда: „Шкрти, шкрти...“ Па, можда нас шкртос (...) зато што овде никад није био богат народ, овде не може да се човек осећа богатим, једино духом и срцем ако... Сами видите да је ово сточарски, сиромашан крај, што се тиче земљорадње, ту не може неке културе пољопривредне да успеју, значи, то је голо преживљавање. Тако да није никад био један Шоп у прилици да се разбацује новцем и шта ли већ. Увек је и он штедео [као и Пироћанац]. Ја не кажем да смо и ми ко зна колко широке руке, па кад дођемо до новца да расипамо, шта ли већ, него понашамо се домаћински, ја би то тако назвао, не шкрто него домаћински: да има за нас, да има за сутра. Значи, не живимо од данас до сутра, него гледамо да има и за прекосутра. Тако да у том домену, значи шкртости, што је слично са Пироћанцима је само, ја би то реко: домаћинско, овај, понашање.

тр. IV-9

ДК – Да ли си чуо негде сама реч Шоп шта значи? Дим-2 – Па, нисам чуо... мада у бугарској литератури сам читао да, сад Бугари, како нас Бугари доживљавају. Што ја кажем, ови прави Бугари, доживљавају нас као неписмене и глупаве, тупаве. И кад жели неко некога у Бугарској да увреди, он му каже: „Дрвнику један! Шопе један!“. Значи: неписмен, тупав, глуп (...) ДК – Да ли си ти доживео некад такву ситуацију? Дим-2 – Не. Не, не, не, не... ДК – Да ти неко погрдно користи то? Дим-2 – Не, ја не знам зашто, можда, немам ту шопску особину. Шалим се. Али увек се некако снађем. Ја мислим да сам ја прави... управо због тога прави Шоп. Зато што је то погрешна слика Бугара о... о нама. Пошто, кажем вам да... да... да је... да су Шопи били номадско племе, сад су се лоцирали у том делу, где и сад живимо, значи, од Софије до Пирота, тако да су можда ови цивилизовани, да тако кажем, културнији Бугари тамо, тешко долазили до Шопа, па су мислили да, ако ми живимо у планинама да смо дивљаци и шта ли већ, тупи, глупи, ограничени, малтене, овај, дебили. Али ја тако...

такав осећај за себе немам, нисам доживео икакву увреду, чак напрóтив: где год сам отишо, дал је то у Србији дал је у Бугарској, увек сам се снашо и себе не сматрам глупим.

тр. IV-10

Дим-2 – Ко да сам му реко шта да каже. (...) ДК – Па, то... тако се осећате. Да. То је то, важи. Дим-2 – То је то. То је то. Не само и Бобан – било ко. Било ко. Град-1- Ма, нико нече ка[же]... Шта је то Торлак? Ел се то једе, пије, шта је то Торлак? Дим-2 – Шоп, Шоп и само Шоп. Чак шта више, неко би се чак можда и увредио, и... мислим, ето, конкретно ја. Како, какав Торлак, бре? Одакле Торлак? ДК – Да. Дим-2 – Или, чак, шта више, кажем поново, и то што кажу: „Бугари – монголско, татарско племе“. Ама откуд ја личим на Атилу Бича божјег или шта ли већ тамо, који су тамо...? Немам везе с њима. Што кажеш ти, те плаве очи и... Чак, шта више, они су мали, здепасти и црни, длакави, шта ли већ, онó са зулуфима огромним или шта... Немамо тога, сви смо некако више кестењастии или шта ли већ, Руси, што ми кажемо. Нема ни један код нас изразитио црн, црња́к да се види, ко овí.

тр. IV-11

Дим-2 – Небојша Иванов. Врло је познат, врло често је по овим бугарским новинама, а и по нашим, али у негативном контексту, као националиста. ДК – Добро, али баш то ми треба, да видим како националисти [мисле о свему томе]. [...] И он је био председник Бугарске демократске... [партије]? Дим-2 – Па, Демократска партија Бугара – ДПБ. ДК – Како се зове сад? Дим-2 – ...Он је... из сенке влада. Он постави некога другога човéка и после као са марионетама – он вуче конце. ДК – Значи, он је био тај који је вуко конце? Дим-2 – Да, и дан данас их вуче, али из сенке. Пошто је наишао на лошу реакцију и народа, отишо је тамо где ми не желимо, ми у принципу стварно смо мирољубиви, што вам кажемо... ДК – А где је отишо? Дим-2 – Па, исто ко Шешел са национализмом у Србији, тако је и он отишо са бугарским национализмом. Значи, по мало дрско... дрски Бугарин, у ствари. Па, ја не знам шта... Ма, мислим да жели... ДК – А дал се и он осећа као Шоп, шта мислиш? Ил се осећа (...)? Дим-2 – Мислим да ће он другу причу да сложи, зато што и он за нешто... Мислим да се неће тако представити. Бугарин, Бугарин и... [само Бугарин]. Зато што је то некаква... Ето, ми га [шопски идентитет] рачунамо као некакав прелаз између Срба и Бугара, па, ето, ми смо ту на средини, а он то неће сигурно да каже да је на средини, он ће сигурно да се изјасни као чис Бугарин и... То је моје мишљење, колико га [Иванова] познајем.

тр. IV-12

Дим-2 – Ишли четворо, нас четворо из Србије, као директори Туристичких организација, ја испред Димитровграда, Драгица испред Књажевца, Драган Јовановић испред Пирота и Зоки Стаменковић испред Зајечара. И тамо сам се ја представио, у Белоградчику су нас дочекали комплетно, камере, шта ли већ

све. И ја кад сам био у Белоградчику, већ сам у Берковици [раније био], Милчо Досов је знао да је дошо и један Бугарин. ДК – Да? Дим-2 – Овај је реко да сам бугарског порекла, или, боље рећи, Шоп, и пробаћу, реко, да будем као некакав мост сарадње између Србије и Бугарске, значи да то некако ублажим преко мене. Да ли је се то другачије сватило, па је рекла [директорка Туристичке организације Књажевац]: „Никола, ма мудрујеш ми ти, као прави Шоп. Значи, ти ћеш да будеш мост сарадње, а све што тече испод твог моста, што се тиче новца преко Европске агенције за реконструкцију, све иде испод твог моста и твојој општини.“ Па је она то другачије сватила. Ја не знам шта је то Драгица [схватила], мислим да је Коштуница била [члан партије Војислава Коштунице]... ево, то је та грозна... грозна ствар.

тр. IV-13

ДК – А јел мислиш да име Шоп може да се брендира? Дим-2 – Мислим да мож' да се брендира и да се повеже. [...] Ево, наша песма, у ствари ми је зове-мо „шопска химна“, „Пошла Тројанка на воду“. [...] Кад је ишо тај, преко Си Ен Ен-а ваљда беше или које телевизије, Туристичка организација [Србије] је пустила, дала је грдне паре за промоцију Србије као туристичке дестинације, туристичке земље, у позадини тог цингла ил' спота ил' шта је већ, како да га назовемо, је ишла музика, инструментал „Пошла Тројанка на воду“. Нормално, ја то препознам и... Али у новинама је та Зорица Томић написала да је то стара српско-косметска песма. И, нормално, ја реагујем (...) и нађем ту новинарку и касније се спријатељимо. И још ми није дошла у госте, и рекла је да ће пуно писати о мени и о Димитровграду као будућој туристичкој дестинацији по основи руралног туризма, шта ли већ, видећемо. [...] И рекла је: „Никола, ја ћу то проверити“. „Не“ – реко – „кажи ти овome... Миодрагу Поповићу [ваљда режисеру спота][...] да то није стара српско-косметска песма него шопска песма“. Али каже: „Како шопска? Па, добро, ја ћу да проверим то у Етнографском музеју у Београду“. Ма, реко: „Провери ти где оћеш, ја ти кажем шта је, Зорице“ – почели смо на ти, толико смо се спријатељили – „него ти ћеш, Зоко моја, да доћеш код мене у шопски крај мало, у Димитровград, па ћемо уз добру ракијицу, уз старопланиско јагње да лепо зачинимо са „Пошла Тројанка на воду“, а ја ћу на увце да ти отпевам ту, пошто је Тројанка...“ „А имаш ли“ – каже – „ти историјат те песме? – „Имам“, па сам јој послао историјат како је та песма настала. То је истинити догађај био. ДК – Знаш, ја знам око тога [...] Дим-2 – [...] И убедио сам је да то није нити српско-косметска песма стара, него шопска. Песма буквално шопска, а не бугарска. [...] Ево, ретко које весеље, да л' је то рођендан, да ли је, раније било, знаш, популарно, испраћај у војску, шта ли већ. Али, ево, и свадбено весеље да прође без песме „Пошла Тројанка на воду“, овде, нема шансе. ДК – А јел има још нека таква песма која је одлика вашег краја? Или је та онако, одавде... [најрепрезентативнија]? Дим-2 – Не, не, та је баш ударна... ДК – А јел има неко оро, оро, коло. Дим-2 – Па, има, „насаме“, „реченица“, то је баш шопска, то су шопска кола. ДК – Да, да. Дим-2 – Знаш их да ји друсам... [смеје се] (...) „Зијај, нанче“ [име кола], на пример, то је исто одавде. И, значи, игра се, игра се, и онда ови, мушки део, овога, фолклора,

почну, кажу: „Зи́зај, на́нче!“ „Зи́зам, зи́зам!“ [одговара женски део ансамбла] „Држ се, земљо, Шоп те гази! А́јде, на́нче! А́, сегá!“ (...) [пева мелодију] и ми то радимо [тапше рукама] „Вузам!“ „Вузaj!“ „Држ се, земљо, Шоп те гази!“, а не: „...Торла́к те гази“. ДК – Да. А јел то било у неком фолклорном ансамблу или играте по свадбама и тако? Дим-2 – По свадбама се то не игра, то је више за... за... некако... ДК – За сцену? Дим-2 – За сцену [...] ДК – Да. А шта се игра овако у народу, оснóвно, главно кад је... [неко весеље]? Дим-2 – Бугарчица, Бугарчица се игра, Јелéна, Пајдúшко. ДК – Аха? Дим-2 – То се највише игра овде, али и... ретко се изводи са овим новим инструментима, синтисајзери, хармонике, него то иде обично са нашим овим оркестрима. Ма, има, ту су долазили, ја не знам ко је долазио, имамо ми још пар банди, што их кажу, духови оркестри. ДК – Да? Дим-2 – Труба. Значи, труба, кларинет, ми га овде зовемо карне́, на шопском. ДК – Да? Дим-2 – И обично та кола се свирају на тим инструментима и онда зазвуче шопски. Е, сад синтисајзер то не мож' да дочара. ДК – Не може, то је друго. Дим-2 – То је друго, то је нешто (...) Или дудучлe или... или кавáл, на пример. То само то може и никако, овај... синтисајзери (...) или „Петрoв“ клави́р или шта ли беше [смеје се], то не.

Транскрипцијe делова разговора везани за одељак „Одјек њромоцијe њторлачкој идентитетeа код њирих слојева сѡановнишива“ (V)

тр. V-1

Бра-1 – [...] Ја сам читао и ту књигу за Торлáци. Ја сам читао књигу за Торлáци... ДК – Коју књигу? Ко је то написао? Бра-1 – Па, Коста Костић ваљда. ДК – Аха? Бра-1 – За Торлáцити овó... Е, то сам читаó да смо ми, нисмо Шопи него смо Торлáци. ДК – А ви од старине шта ви кажете, шта сте ви? Бра-1 – Па... ДК – Шоп? Бра-1 – Шоп. Једноста́вно Шоп. Јер ја док нисам ту књигу прочитаó, нисам знао да смо овó. ДК – Али си знао да сте Шопи? Бра-1 – Е, Шопи (...). Јесте, Шоп. [разговор даље скреће на друге теме, а онда се опет враћа на ову] ДК – А, значи, ово Торлáци, то [ниси знао]...? Бра-1 – Па, сад, после ту књигу сам све и прочитаó. ДК – Пре тога ниси чуо за Торлáци? Бра-1 – Нисам, нисам. [У књизи:] „Торлáци“, „Торлáци“, „Торлáци“, „ми смо Торлáци“, ја: „Еј, бре“ – реко – „до сад Шопи, сад Торлáци. Сад ће дојде неко да напише другу књигу, па који ће будемо ми?“

тр. V-2

ДК – Једно питање... Ко су Торлáци? Дим-5 – Е, то не могу да вам кажем, заиста не знам. ДК – Не знате? Дим-5 – Чуо сам о томе, али не знам. Читао сам неку књигу коју је Вита Живковић написао, али она ми ништа није значила, чак сам и заборавио, шта више, то је било пре можда седам-осам година када је он промовисао ту књигу. Ви знате за ту књигу? ДК – И тад сте први пут чули за тај назив? Дим-5 – Не, нисам тад први пут чуо. ДК – Него? Дим-5 – Можда сам чуо и раније, познат ми је термин Торлáци, али нисам се интересовао. ДК – Да ли су то људи овог краја, дал ће овде неко за себе да каже да је Торла́к? Дим-5 –

Мислим да не. Мислим да не. Мислим да не, ја нисам никад чуо да је неко реко од мојих земљака или суграђана, или из села неког, да је Торлак.

тр. V-3

ДК – Добро. Да ли сте чули реч Торлак? Торлак, шта је то? Див-1 – Торлак. Ја мислим да би Пироћанци били компетентнији. Чуо јесам, али прави назив... овај, право значење те речи стварно не знам. ДК – Да. Значи, у овом крају не постоји од старине, да су стари људи нешто причали о томе? Див-1 – Не, не. Нисам чуо ни од мојих старих, ни тако... [затим се у разговору прелази на другу тему, да би се касније поново наставило] [...] ДК – Реч Торлак где сте чули, одакле је познајете? Див-1 – Реч Торлак, овај, чуо сам, у ствари, по називу једне збирке у неком пиротском издању, ваљда Пиротске библиотеке ил тако нешто, везана је за Пирот. ДК – Књига која се зове „Торлак“? Див-1 – Да, књига која се зове „Торлак“. Ето, имао сам прилике, пошто ту радим, да ми дође у руке, иначе, стварно за ту реч... [не знам] ДК – Пре тога никад нисте чули? Див-1 – Пре тога не.

тр. V-4

ДК – Сад ми кажите, кад одете негде ван овог краја и питају Вас „Ко сте?“, „Шта сте?“, шта Ви кажете? Дим-6 – Да ли мислите по националности, на то мислите? [...] Ако мислите по националности, онда кажем да сам Бугарка која живи у Србији.

тр. V-5

ДК – Добро. Е, сад ми кажите који су то Шопи? Дим-6 – Шопи... оно што ја знам је... етничка група која је живела у простору, данашњем простору, значи, западне, северозападне Бугарске или источне, југоисточне Србије. Значи, пружа се отприлике до Видина па доле до Македоније. То је тако велики простор под Шоплуком. ДК – А овде, линија исток-запад? Дим-6 – Линија исток-запад? Знам да обухвата Софијско поље и на западу ту негде до Ниша, Беле Паланке, Ниша отприлике.

тр. V-6

ДК – Да ли сте чули за реч Торлак? Дим-6 – Да, чула сам за ту реч. ДК – Шта је то? Дим-6 – Торлак означава, у ужем смислу, један део тог шопског, да тако кажем, становништва, које је, отприлике, живело на простору данашњег Димитровграда и околине. ДК – Добро. Дим-6 – Значи, и према Бугарској и према Србији, значи, и северно и јужно, значи у том целом делу, а за назив Торлак сам чула неколико варијанти, али, по мени, најприхватљивија је да је то од речи торло, што значи део где је чувана стока, односно тор, а то је део тора који је био, значи, као двориште неко, које није било покривено, где је, значи... где је стока... рецимо, где се вршила мужа. Рецимо у том смислу. ДК – Јел ви баш кажете овде торло? Дим-6 – Не. ДК – Кажете? Дим-6 – Не. Торло, у народу нисам чула да се употребљава торло. ДК – Како се овде каже за то? Јегрэк? Дим-6 –

Јегрџек. Више сам чула јегрџек. ДК – Е, сад, Торлаќ, где сте Ви чули за то, да ли у народу, да ли народ овог краја каже: „Торлаќи“ ил сте негде прочитали? Дим-6 – Не, у литератури, углавном, у народу нисам то чула. ДК – На пример? Где сте то прочитали? Дим-6 – Читала сам, ево, баш пре неки дан, у књизи Живковића „Торлаќ“. ДК – Витомир Живковић? Дим-6 – Да, да. [...] ДК – ... Дал ћете за себе да кажете да сте... људи овог краја да кажу да су Торлаќи? Дим-6 – За себе то не бих могла да кажем, а не верујем ни да људи... да ће људи то за себе да кажу. ДК – А дал ће да кажу да су Шопи? Дим-6 – За Шопи, то пре. То пре верујем да ће да кажу да су Шопи. Јер та реч Торлаќ овде није присутна у народу толико. Можда појединачно је неко чуо овако ако је нешто прочитао, али није присутна у народу, а док реч Шоп, Шопи... ми за себе, у ствари, кажемо да смо Шопи.

тр. V-7

ДК – Да ли... ја сам чуо да је била и некаква полемика око тога Торлаќи, Шопи, тако. Јел било, рецимо у „Братству“ [локални лист на бугарском језику] или да је неко покушавао да форсира назив Торлаќ па да га не прихватају? Дим-6 – То је... Било је нешто, нешто сам чула да је било, и то баш, мислим, мислим да је то било поводом промоције ове књиге што сам Вам поменула. Мислим да је онда... било је нека... неко... неки округли сто и онда се као нешто о томе причало да ли су то Торлаќи... ДК – Јел то негде објављено, јел има писаног трага о томе? Дим-6 – Не, не, мислим да... Могуће да има у „Братству“, али нисам то... сасвим сигурно, али било је ту на локалној телевизији, било је тако неких расправа, е да ли сад они то чувају или не, то... то не знам. ДК – И какав је закључак из тих расправа? Дим-6 – Мој закључак је да, једноставно, мислим да је овом народу покушало да се наметне реч Торлаќ. Да се наметне, мислим да, можда је то научно исправно, али то у народу не живи. То не живи у народу. А Шоп, нема шта да се намеће, ми сами за себе сматрамо да смо Шопи. И мислим да народ више прихвата то Шоп, а то Торлаќ ми је нешта, као тотално нешта нама непознато. ДК – А ко је хтео да наметне? Дим-6 – Е, па, то су различите струје биле. Једни су били за то... ДК – Политичке или какве? Дим-6 – Па, не знам да ли су то политичке, да ли су то неки приручени етнографи, етнологи, мислим без... ДК – И ко је био за то? И поименице? Дим-6 – Е, поименице то не би могла да Вам кажем, али углавном је, оно што је народ и што смо после причали, међусобно овако после тога, је углавном било: „Шта су сад дошли неки одавде и оданде да нам причају шта смо ми. Ми смо Шопи.“ То је као био генерални закључак, бар оних људи које сам... ДК – А ко је из ове средине то прихватио, чуо сам да је Колев прихватио? Драган Колев? Дим-6 – Е, то не бих могла да Вам кажем. Он се тиме бавио, али сад какав је његов баш конкретан став о томе, не бих могла да Вам кажем. ДК – Добро. А јел имате појма где живе Торлаќи? Дим-6 – Сада? Не. Не бих то знала. [...] А сада тај Живковић то тумачи да су се зато људи одрџкли тог имена и хтели да га потисну и да га забораве, зато што значи лоше значење. (...) ДК – А да, у ствари, треба да се врати? Дим-6 – Да, у ствари, треба да се врати. Али, ево, колико ја знам, и баба и деда и, рецимо, ја сам из... са села, никад нисам чула да они спомину... помину реч Торлаќ. Чак ни тор.

тр. V-8

ДК – Јел сте чули можда за реч Торла́ци? ВО-1 – Торла́ци то су Шопи. Они кажу да Шопи воде порекло од Торла́ци, да су пореклом Торла́ци. ДК – А ко то каже? ВО-1 – Па, неки, ја не знам, историчар неки тамо. ДК – Како се зове? ВО-1 – Не могу да ти кажем [не знам]. А знаш зашто, по мени, измишљају то? Зато што кажу да је ово национална мањина, бугарска национална мањина. А они сад измишљају – те Торла́ци, те Шопи, те... Само да није то то [само да нису Бугари]. То је мој закључак.

КАЗИВАЧИ

Браће́вци (горњи Висок – општина Димитровград)

Бра-1 – Илко Димитров, рођен 1946. године у Браће́вцима, где и живи. Разговор обављен 19. јула 2007. у Браће́вцима.

Височки Одоровци (Забрђе – општина Димитровград)

ВО-1 – Синиша Мануилов из Височких Одоровца, рођен 1958. године у Височким Одоровцима. Живео је у Димитровграду, а сада поново у родном селу. Разговор обављен 18. јула 2007. у Височким Одоровцима.

Градиње (општина Димитровград)

Град-1 – Бобан Рајков из Градиња, рођен 1967. године у Димитровграду. Разговор обављен 4. августа 2009. на граничном прелазу Градина код Димитровграда.

Дивљана (општина Бела Паланка)

Див-1 – Радиша Крстић из Беле Паланке, рођен 1949. године у Дивљани. Књижничар у Библиотеци *Вук Караџић* у Белој Паланци. Разговор обављен 13. августа 2007. у Белој Паланци.

Димитровград

Дим-1 – Драган Колев из Београда, рођен 1958. године у Рогатици у Босни, где му је отац службовао као учитељ. У Рогатици је и одрастао. Пореклом је из димитровградског краја – родитељи су му из села Скрвеница (област Бурел). Завршио је 1982. године Факултет политичких наука у Сарајеву, где је 1989. године и маги-

стрирао. Од 1983. до 1985. године предавао је предмет Одбрана и заштита у Средњој медицинској и Средњој ветеринарској школи у Сарајеву, а затим је од 1985. до 1990. био асистент и предавач овог предмета на Ветеринарском факултету у Сарајеву. Од 1990. године до почетка рата у Босни и Херцеговини радио је на Институту за проучавање националних односа у Сарајеву. Ту се бавио проблемима нације, етноса, идентитета и међунационалних односа. По избијању рата постаје председник Дечије амбасаде за Шпанију и у ову земљу одлази на годину дана. Бавио се хуманитарним радом и са шпанском владом је потписао уговор о одласку три хиљаде деце различитих националности из Босне у Шпанију. По повратку, са породицом 1995. године одлази у Димитровград, где има породичну кућу. Ту постаје директор градске Библиотеке и активно се бави политиком као председник Општинског одбора Социјалистичке партије Србије. У Димитровграду затиче веома заоштрену националну ситуацију. Као политичка личност и он постаје један од актера те ситуације. Осим у свакодневной политици, он почиње да се бави и етничким идентитетом становништва овог краја. Тако је дошао до питања Шопа и Торлака. О Шопима је написао и објавио неколико радова. Из Димитровграда одлази у Београд, где је у време разговора био доцент на приватном Факултету за примењену психологију, на којем је радио од 2005. године и на којем је предавао предмете Комуникологија, Јавно мњење и Психоманипулације. У то време, од 2007. године, био је професор, а од 2011. до 2014. године и директор Високе струковне школе за пропаганду и односе са јавношћу, као и, од 2008. године, предавач на Паневропском универзитету „Арегион“ у Бањалуци. Године 2008. докторирао је на Факултету безбедности у Београду. Од 2011. до 2017. године радио је на Високој школи за тржишне комуникације у Београду. Данас, као редовни професор, ради на приватном Факултету за дипломатију и безбедност у Београду, на којем предаје више предмета. Разговор са њим обављен је 5. новембра 2008. године у Београду.

Дим-2 – Никола Алексов из Димитровграда, рођен 1959. године у Димитровграду, економиста-туризмолог, радио у Општини Димитровград као општински координатор за израду пројеката у области туризма. Прадеда му је емигрирао из Комштице код Годеча у Бугарској и настанио се у селу Мојинци, а деда се населио у

Димитровграду. Разговори обављени 10. јула 2007. у Лукавици и 4. августа 2009. године на граничном прелазу Градина код Димитровграда.

Дим-3 – Димитар Илијев из Димитровграда, рођен 1950. године у Димитровграду, сликар, директор Галерије у Димитровграду. Разговор обављен 10. јула 2007. у Лукавици.

Дим-4 – Др Александар Игов из Димитровграда, рођен 1947. године у Димитровграду, ветеринар, радио у Општинској управи Димитровград као самостални стручни сарадник за сточарство, лов и риболов. Разговор обављен 10. јула 2007. у Лукавици.

Дим-5 – Иван Иванов из Димитровграда, рођен 1947. године у Димитровграду (пореклом по оцу из села Сливница, по мајци из села Лукавица – околина Димитровграда). По струци је инжењер електротехнике, а ради као директор Народне библиотеке *Дејко Пејров* у Димитровграду. Разговор обављен 14. августа 2007. у Димитровграду.

Дим-6 – Весна Николов из Димитровграда, рођена 1957. године у Височким Одоровцима, по струци археолог, ради у Народној библиотеци *Дејко Пејров* у Димитровграду као руководилац музејске збирке, аутор је неколико радова о етнолошком наслеђу димитровградског краја. Разговор обављен 14. августа 2007. у Димитровграду.

Круџац (Понишавље - општина Пирот)

Кр-1 – Витомир Живковић, рођен 1928. године у Крупцу. Завршио Учитељску школу у Пироту, био директор школе у Крупцу (није радио као учитељ). Ванредно је завршио Војну школу у Београду, положио испите Привредне коморе потребне за спољно-трговинске послове и ове послове је, углавном са Бугарском а и са Грчком и Италијом, радио преко 25 година у оквиру фирме *Инекс* из Београда. Шест година је живео у Софији. Године 1963. био је потпредседник Општине Пирот и тада, пошто су стабилизовани односи са Бугарском, почео да развија спољно-трговинске односе са овом земљом (тада су право на то имали само Пирот и Зајечар у Србији и неки градови у Македонији). Објавио је, сам или као коаутор, неколико књига, а међу њима је и књига *Торлак* (Пирот, 1994). Разговор обављен 14. августа 2007. у Крупцу.

Лукавица (општина Димитровград)

Лук-1 – Славчо Алексов из Лукавице, рођен 1946. године у Височким Одоровцима. Разговор обављен 10. јула 2007. у Лукавици.

Лук-2 – Наташа Алексов (девојачко Ценов) из Лукавице, рођена 1948. године у Лукавици. Разговор обављен 10. јула 2007. у Лукавици.

Пирот

Пир-1 – Гојко Ранчић из Пирота, рођен 1921. године у Дојкинцима, где је и завршио основну школу. Потом је уписао Богословију у Призрену, где је завршио пет разреда, а последњи, завршни разред, због успостављања бугарске власти на овим просторима у току Другог светског рата, завршио је у Софији. Постаје свештеник и једну годину, за време бугарске власти, службовао је у пиротском селу Темска, а потом је успостављена југословенска власт и по казни, због тога што се запопио код Бугара, владика га пребацује у село Церова, такође у пиротској општини. Ту је као свештеник службовао такође једну годину, а онда се распопио. Касније је као учитељ службовао у разним местима. У Пироту је *етикетиран* као пробугарски настројен. Разговор са њим обављен 14. августа 2007. године у Пироту.

Трнски Одоровци (општина Димитровград)

ТО-1 – Иван Мицев, рођен 1953. године у Трнским Одоровцима. Живи у Пироту и у родном селу. Разговор обављен 4. августа 2009. у Трнским Одоровцима.

ЗАХВАЛНИЦА

Желим да и овом приликом искажем захвалност људима који су ми помогли да, за потребе своје дисертације, сакупим податке презентоване у овом раду.

Неизмерно хвала, пре свега, казивачима Витомиру Живковићу (постхумно), Гојку Ранчићу (такође постхумно), проф. др Драгану Колеву, Николи Алексову и другима у тексту поменутих, на времену које су одвојили, на вољи да буду саговорници, као и на искреним информацијама. Код свих сам, по правилу, наилазио на веома позитиван пријем.

Још једном велико хвала искреном пријатељу, дугогодишњем сараднику, неуморном истраживачу фолклорног и етнолошког наслеђа, Драгољубу Златковићу из Пирота, без кога, као водича и сапутника, систематска и исцрпна истраживања у пиротској, димитровградској и белопаланачкој општини тешко да би могла да буду спроведена. Његовој супрузи Марији Златковић и њему посебно сам захвалан за изузетно гостопримство, које су ми указали много пута, па и приликом ових истраживања.

За гостопримство приликом сакупљања података изнесених у овом раду најсрдачније захваљујем и проф. др Драгану Колеву из Димитровграда и Београда и његовој породици, а велику захвалност дугујем му и за податке и новинске и друге чланке везане за димитровградски крај, као и за сапутништво на терену у околини Димитровграда.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитров, В. (1994). „Висока“ политика на малка партија. *Брајтсјиво, весјеник на бълјарскајџа народносјџ в СР Јујославја*, бр. 1557, 15. јуни 1994, стр. 2-3.
- Колев, Д. (1994). За шопите и торлаците (по повод книгата на В. Живкович „Торлак“...). *Брајтсјиво, весјеник на бълјарскајџа народносјџ в СР Јујославја*, бр. 1567, 15. ноември 1994, стр. 6.
- Колев, Д. (1995). О Шопима и Торлацима (Поводом и о књизи В. Живковића „Торлак“). *Пиројски зборник*, 21, 301-305.
- Колев, Д. (1997). Шоплълълт, Шоплълкът между другото. *Мосјџ*, 148-149, 138-151.
- Колев, Д. (1998). Шоплук, Шоплук између осталог. *Грагина*, 10-11, 103-115.
- Kolev, D. (1999). Shopluk, Shopluk Among Other Thinks. *Facta universitatis, series Philosophy ang Sociology*, 2 (6), 3-14.
- Kolev, D. (2001). Šopi kao etnografska grupa. U D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković (urs.), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 168-177). Niš, JUNIR; Zograf.
- Костић, К. (1995). *Прилој ејџноисјџорији Торлака* (2. изд.), Нови Сад, Футура.

- Крстић, Д. (2014). *Конструкција идентитета Торлака у Србији и Буџарској*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Крстић, Д. (2019). Представе становништва пиротског краја у вези са термином Торлаци. *Пиротски зборник*, 44, 1-63. doi: 10.5937/pirotzbor1944001K
- Милићевић, М. Ђ. (1882). С Дунава над Пчињу (листићи из дневника). У *Годишњица Николе Чујића. Књ. 4* (стр. 209-347). Београд, Чупићева задужбина.
- Милићевић, М. Ђ. (1884). *Краљевина Србија*, Београд, Штампарија Напредне странке.
- Милићевић, М. Ђ. (1981). С Дунава над Пчињу (листићи из дневника). У И. Николић (прир.), *Пирот и срез нишавски : 1801-1918 : траћа. Књ. 1, 1801-1883* (стр. 587-605). Пирот, Музеј Понишавља.
- Николић, Ђ. Ј. (1994). Торлак. *Слобода*, бр. 2064, 5. новембар 1994, стр. 5.
- Николић, И. (прир.) (1981). *Пирот и срез нишавски : 1801-1918 : траћа. Књ. 1, 1801-1883*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Живковић, В. (1994). *Торлак : њојам и њранице : њорекло имена : сѡановништво : речник личних имена до 1878. њодине*, Пирот, Народна библиотека Пирот.
- Живковић, В. (2004). *Кривојледало : 340 анеѡдоја из ѡпиротској краја : 1870-2003* (2. изд.), Пирот, Народна библиотека Пирот.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- www.popis2011.stat.rs, читано 25. децембра 2013. године
- <https://sargon.website/fdb/personnel/prof-dr-dragan-kolev/>, читано 1. новембра 2020. године
- <http://www.diplomatija.com/wp-content/uploads/2020/03/Dragan-Kolev.pdf>, читано 1. новембра 2020. године

Примљено/ Received on 14.07.2020.

Ревидирано/ Revised on 22.09.2020.

Прихваћено/ Accepted on 28.09.2020.